

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет психології та соціальної роботи
Кафедра дошкільної освіти

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

на тему:

«ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНИХ ВЗАЄМИН У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ГРИ»

Виконала: студентка VI курсу, групи ДОМ-61

Спеціальності 01

Дошкільна освіта

Гнипа Юлія Сергіївна

Керівник: Пихтіна Ніна Порфиріївна,

кандидат педагогічних наук, доцент

Рецензенти:

доктор психологічних наук, професор Папуча М.В.

кандидат педагогічних наук, доцент Голота Н.М.

Ніжин – 2019 року

Анотація/ annotation

Проблема, окреслена в магістерській роботі «Особливості виховання толерантних взаємин у дітей старшого дошкільного віку засобами гри» досліджувалася на теоретичному та емпіричному рівнях. На теоретичному рівні ми здійснили теоретичне обґрунтування проблеми виховання толерантних взаємин у дітей старшого дошкільного віку засобами гри, зокрема: окреслили та обґрунтували категоріальний апарат і стан дослідження проблеми в науково-педагогічній літературі; проаналізували особливості толерантних взаємостосунків старших дошкільників; охарактеризували педагогічний потенціал гри у вихованні толерантних взаємин у дошкільників.

Для розв'язання емпіричних завдань дослідження, розроблена програма й методика констатувального, формувального й контрольного етапів педагогічного експерименту. Розроблені критерії і показники вихованості толерантних взаємостосунків старших дошкільників, окреслені рівні їх сформованості: низький, середній, високий. Підібрані й розроблені методики для практичного вивчення вихованості толерантних взаємостосунків у старших дошкільників.

Ключові слова: взаємини, толерантні взаємини, вихованість толерантних взаємин у дошкільників.

The problem outlined in the master's thesis "Features of nurturing tolerant relationships in older preschoolers by means of play" was investigated at theoretical and empirical levels. At the theoretical level, we carried out the theoretical substantiation of the problem of fostering tolerant relationships in children of older preschool age by means of play, in particular: outlined and substantiated the categorical apparatus and the state of research of the problem in the scientific and pedagogical literature; analyzed the characteristics of tolerant relationships of older preschoolers; characterized the pedagogical potential of the game in the education of tolerant relationships in preschoolers.

In order to solve the empirical problems of the research, the program and methodology of the ascertaining, forming and controlling stages of pedagogical experiment were developed. The criteria and indicators of education of tolerant relationships of senior preschoolers are developed, the levels of their formation are defined: low, medium, high. Methods have been selected and developed for the practical study of the education of tolerant relationships in older preschoolers.

Keywords: relationships, tolerant relationships, upbringing of tolerant relationships in preschoolers

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНИХ ВЗАЄМИН У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ГРИ	
1.1. Сутність і стан дослідження проблеми в науково-педагогічній літературі	9
1.2. Особливості становлення толерантних взаємостосунків старших дошкільників	14
1.3. Педагогічний потенціал гри у вихованні толерантних взаємин у дошкільників з однолітками.....	18
Висновки до першого розділу	26
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ ВИХОВАНOSTІ ТОЛЕРАНТНИХ ВЗАЄМИН У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	
2.1. Структура вихованості толерантних взаємостосунків старших дошкільників.....	28
2.2. Визначення рівнів вихованості толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку	34
Висновки до другого розділу	40
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНИХ ВЗАЄМИН У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ЗАСОБАМИ ГРИ	
3.1. Обґрунтування та правила вивчення педагогічних умов виховання толерантних взаємин у дітей старшого дошкільного віку засобами гри.....	42
3.2. Програма та методика виховання толерантних взаємин старших дошкільників засобами гри	54
3.3. Результати дослідно-експериментальної роботи	60
Висновки до третього розділу	68
ВИСНОВКИ	70
ДОДАТКИ	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	99

ВСТУП

Актуальність теми. Глобальні й радикальні змінами у політичній, соціальній, економічній сферах життя суспільства, зумовлюють перебудову національної системи освіти, потребують нових форм співіснування, за яких агресивність, конфронтація, жорстокість у сучасному світі, повинні поступитися гуманному, толерантному ставленню людей одне до одного, взаєморозумінню і довірі.

З метою вирішення означених проблем, суспільству необхідно створювати умови для гуманізації освітнього процесу, демократизації стосунків між його учасниками, обравши центром уваги людину. Втілення в життя гуманістичних ідей тісно пов'язане із становленням толерантної особистості як одного з актуальних завдань морального виховання.

Проблема толерантності розглядалася вітчизняними науковцями в контексті виховання дітей молодшого шкільного віку, підлітків та дорослих (О. Безкорвайна, О. Брянцева, Т. Білоус, О. Матієнко, Ю. Тодорцева та інші).

У працях дослідників набули висвітлення окремі характеристики, які співвідносяться із толерантністю як якістю особистості, а саме: милосердя (І. Княжева), чуйність (М. Воробйова, Т. Пономаренко), співчуття та співпереживання (Г. Кошелєва, Л. Стрелкова), турботливість (М. Тимошенко), взаємодопомога (Т. Репіна), гуманна поведінка та взаємини (Л. Врочинська, А. Гончаренко,) та ін.

У науковому доробку Ш. Амонашвілі, А. Богуш, В. Кременя, Н. Побірченко, І. Рогальської, В. Сітарова, О. Сухомлинської та інших акцентується увага на необхідності раннього знайомлення дітей з гуманістичними поняттями, моральними уявленнями, навчання їх доброти,

виховування в них відповідних особистісних властивостей.

Найбільш сензитивним періодом розвитку моральних цінностей і толерантності є дошкільний вік. Саме в цей період у дитини відбувається перехід від егоцентризму до центрації як передумови знаходження свого місця в системі можливих точок зору. Підтвердження цієї думки знаходимо у працях І. Беха, Н. Гавриш, О. Кононко, К. Крутій, Т. Поніманської, які частково вивчали проблему виховання толерантності у дошкільників.

Проблема толерантності досліджувалася вітчизняними науковцями в процесі вивчення проблем формування цієї якості в педагогів (Б. Вульф, О. Клепцова, І. Княжева), а також школярів і студентів: виховання толерантності у старшокласників середніх загальноосвітніх ліцеїв Франції (О. Матієнко); виховання толерантності у підлітків (О. Безкоровайна, О. Грива); виховання толерантності в студентів вищих педагогічних навчальних закладів у процесі оволодіння іноземною мовою (Т. Білоус); формування толерантності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки (Ю. Тодорцева); педагогічні умови виховання толерантності у молодших школярів (О. Брянцева); виховання толерантності в учнів 5–7 класів шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності (Л. Бернадська); виховання толерантності у молодших школярів на уроках музики в умовах полікультурного простору (Е. Койкова); педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі (О. Волошина).

Тож означена проблема досліджувалася науковцями лише стосовно старших вікових категорій, а виховання толерантності у дошкільників як особистісної характеристики у взаємостосунках з оточуючими не була предметом дослідження сучасних науковців. Також було з'ясовано що вирішення вказаної проблеми передбачає спеціально організований освітній процес, одним із завдань якого є навчання вихованців правил шанобливого ставлення до різних людей, народів, культур, правил милосердної і терпимої взаємодії різних соціальних і національних груп.

Водночас, поза увагою дослідників залишилися питання виховання у

дітей дошкільного віку толерантності як особистісного утворення, що набуває безпосереднього прояву у взаємостосунках із оточуючими. Недостатньо науково обґрунтованою є система педагогічних умов, спрямованих на ефективне розв'язання цієї проблеми, зокрема засобами гри.

Зважаючи на актуальність проблеми та недостатній рівень її наукової розробленості було обрано тему дослідження – **“Особливості виховання толерантних взаємин у дітей старшого дошкільного віку засобами гри”**.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати, розробити та експериментально перевірити педагогічні умови виховання толерантних взаємин у старших дошкільників засобами гри.

Гіпотеза дослідження: Виховання толерантних взаємин у дітей старшого дошкільного віку з дорослими і однолітками засобами гри буде успішним за таких педагогічних умов: цілеспрямованої взаємодії педагогів і сім'ї з метою створення толерантного виховного середовища; формування у старших дошкільників комплексу знань, умінь та навичок толерантних взаємин; використання гри, як ефективного засобу, що забезпечує виховання у дітей толерантних взаємин.

Відповідно до мети та гіпотези визначено такі завдання дослідження:

1. Проаналізувати стан дослідження проблеми в науковій літературі та педагогічній практиці;
2. Визначити сутність поняття “виховання толерантних взаємин у дітей старшого дошкільного віку”;
3. Уточнити структуру (компоненти, критерії, показники і рівні) вихованості у старших дошкільників толерантних взаємин;
4. Окреслити й проаналізувати педагогічний потенціал ігрової діяльності старших дошкільників у вихованні в них толерантних взаємин;
5. Теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови виховання у старших дошкільників толерантних взаємин засобами гри;

Об'єкт дослідження – процес виховання толерантних взаємин у дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження – педагогічні умови виховання у дітей старшого дошкільного віку толерантних взаємин засобами гри.

Методи дослідження. Для досягнення визначеної мети і розв'язання висунутих дослідницьких завдань використовувався комплекс взаємодоповнювальних методів дослідження:

теоретичних – аналіз психологічної, педагогічної, методичної літератури дали змогу визначити об'єкт, предмет, мету дослідження, сформулювати його завдання, уточнити сутність поняття “виховання толерантних взаємин у старших дошкільників”, визначити особливості їх виховання у дітей старшого дошкільного віку; синтез, порівняння, класифікація, систематизація й узагальнення теоретичних та емпіричних даних стали у пригоді при розробці і теоретичному обґрунтуванні педагогічних умов виховання у старших дошкільників толерантних взаємин засобами гри;

емпіричних – спостереження, бесіди, анкетування, вивчення продуктів діяльності дітей та педагогів, педагогічний експеримент (констатувальний і формувальний) сприяли визначенню рівнів вихованості у старших дошкільників толерантних взаємин, особливостей впливу гри на оволодіння дітьми необхідних знань, умінь і навичок, доведенню доцільності розроблених нами педагогічних умов виховання у дітей старшого дошкільного віку толерантних взаємин засобами гри;

методи математичної статистики використано для узагальнення, якісного і кількісного аналізу експериментальних даних.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

уточнено сутність поняття “виховання толерантних взаємин у дітей дошкільного віку” як процес формування під впливом спеціально створених педагогічних умов особистості дошкільника, здатного до свідомих характерних

проявів (безкорисної турботи та чуйності; доброзичливих емоційних проявів та емпатії; рівноправного, поступливого ставлення до оточуючих; позитивного прийняття себе та стриманого відстоювання своїх позицій), які виявляються у вчинках, спілкуванні та спільній діяльності з оточуючими;

додовнено і розширено інформацію про педагогічні умови виховання толерантних взаємин у старших дошкільників засобами ігрової діяльності (формування у дошкільників комплексу знань, умінь та навичок толерантних взаємостосунків; використання гри у сукупності форм і методів, які забезпечують виховання у дітей толерантних взаємин; цілеспрямована взаємодія педагогів і сім'ї у створенні толерантного виховного середовища);

вдосконалено структуру вихованості у старших дошкільників толерантних взаємин, зокрема: компоненти (пізнавально-когнітивний, емоційно-ціннісний, мотиваційно-поведінковий); критерії (знання, розуміння; ставлення, ціннісні орієнтації; мотиви, вміння, навички) та відповідні показники.

подальшого розвитку набули засоби гуманізації виховного процесу у закладі дошкільної освіти, зокрема, гра.

Практичне значення одержаних результатів полягає у практичному вивченні, вдосконаленні, впровадженні в практику роботи закладів дошкільної освіти педагогічних умов, які забезпечать оптимальне виховання у дітей старшого дошкільного віку толерантних взаємин з дорослими та однолітками та практичних рекомендацій для педагогів і батьків дошкільників щодо використання у цьому гри.

Результати дослідження можуть бути використані при розробці методичних матеріалів з виховання дітей старшого дошкільного віку толерантних взаємостосунків.

Апробація результатів магістерської роботи. Результати дослідження оприлюднені на Всеукраїнській студентській науково-практичній інтернет конференції *«Дошкільна освіта: актуальні проблеми та перспективи*

розвитку» (Ніжин, 2018).

Публікації. Основні положення магістерської роботи викладено в одній одноосібній статті у збірнику наукових праць студентів та молодих науковців: *«Особливості виховання толерантних взаємин старших дошкільників».*

Структура магістерської роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, додатків і списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 102 сторінки. Основна частина викладена на 40 сторінках. Робота містить 5 таблиць та 5 рисунків. Додатки викладено на 22 сторінках. Список використаних джерел містить 45 найменування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ГРИ

1.1. Сутність і стан дослідження проблеми в науково-педагогічній літературі

Вітчизняні науковці вбачають головний шлях до якісного еволюційного розвитку суспільства – у зміні пріоритетів в освітніх закладах освіти на демократизацію і гуманізацію, що забезпечать посилення уваги до особистості, як активного суб'єкта суспільства, а пріоритетом стають загальнолюдські цінності та гармонійні стосунки з навколишнім світом [1; 3;]. Втілення в життя гуманістичних ідей, прав людини, людської гідності й громадянської відповідальності нерозривно пов'язано із розвитком та вихованням толерантної особистості.

Толерантність, як одна із характеристик гуманістичного суспільства, впливає на розвиток його соціального клімату, міжособистісних стосунків та політику. Необхідність виховання толерантних взаємостосунків, як однієї із якостей гуманних міжособистісних стосунків пов'язана з актуальністю цінностей і принципів стратегії ненасильства, терпимості до чужої позиції, цінностей, культури, пошуку компромісів у вирішенні будь-яких питань. Як зазначається у Декларації принципів толерантності, це уміння жити в мирі і терпимості до різних людей, вірувань, позицій, здатність відстоювати свої права і свободи і при цьому не порушувати права і свободи інших, готовність до конструктивної взаємодії та взаєморозуміння з людьми, незалежно від їхніх поглядів і поведінки як основи цивілізованих стосунків [11, с. 175-180].

З огляду на це світова спільнота визначила толерантність базовим принципом моралі, яка веде до формування більш складних моральних утворень, таких як милосердя та співчуття.

Теоретичну основу проблеми склали: культурно-історична теорія розвитку особистості; особистісно-орієнтований підхід до виховання положення філософської і психолого-педагогічної науки про сутність гуманізму і гуманізацію виховання; сучасні концепції дошкільного виховання про психологічні закономірності розвитку дітей дошкільного віку; про закономірності морального розвитку особистості в дошкільному віці; закономірності процесу соціалізації дошкільника.

Актуальність проблеми виховання терпимості й толерантності підтверджена вимогами і змістом багатьох державних програм і документів. Зокрема Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності, Концепції безперервної системи національного виховання, Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті, Закону України „Про освіту”, „Про охорону дитинства”, Національної програми „Діти України”.

Відтак, у межах одного з проєктів Всесвітньої організації з дошкільного виховання було окреслено такі напрями виховання дошкільників:

- формування позитивного і дружнього ставлення до навколишнього світу;
- розвиток самостійності та формування навичок взаємодії з іншими людьми;
- виховання у дусі діалогу, підготовка до діалогічного спілкування;
- виховання почуття національної належності;
- виховання міжнародної солідарності [36, с. 297].

Загалом, мета і завдання виховання дитини в сім'ї і дошкільних закладах відображаються у нормативних документах держави: Закони України „Про дошкільну освіту”, „Про охорону дитинства” [12; 13; 18], Програми розвитку дітей дошкільного віку, „Дитина”, „Я у світі”. У кожному із вказаних державних документів можна знайти підтвердження важливості обраної нами проблеми.

Так, Закон України про „Про охорону дитинства” встановлює основні засади державної політики у цій сфері. У розділі II „Права і свободи дитини” гарантується кожній дитині право на захист від усіх форм насильства, вільне

висловлювання власної думки та формування особистих поглядів. Відображається принципова позиція держави щодо забезпечення дитині поваги, справедливості та виключення приниження її гідності і честі. [15],

Тож зазначимо, що мета виховання дітей дошкільного віку – це повноцінний гармонійний розвиток дитини, у єдності з формуванням основ її особистісної культури, що переконує в актуальності вибраної проблеми виховання толерантних взаємин та необхідності її вивчення.

„Толерантність ” – термін що є найбільш поширеним у вітчизняній і зарубіжній соціально-політичній, культурологічній і правознавчій літературі. Існує багато гуманітарних підходів до його визначення і дослідження.

Сутність толерантності, її філософська і психолого-педагогічна інтерпретація досить широко розкрита у дисертаційних дослідженнях Т. Білоус, О. Матієнко та О. Овсяннікової та інших.

Узагальнимо окремі аспекти означеної проблеми, характеризуючи категоріальний апарат дослідження.

У ст.1 Декларації принципів толерантності. толерантність тлумачиться як „...повага, схвалення і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності..., це гармонія в різноманітті, це чеснота, яка робить можливим досягнення миру і сприяє заміні культури війни культурою миру...” [11, с. 175–180].

У загальноприйнятому контексті толерантність – це якість особистості, яка базується на прагненні прийняти і зрозуміти точку зору іншого, у жодному разі не спростовуючи впевненість у власних позиціях; здібності до розумного компромісу, що переслідує мету культурного з’ясування розбіжностей [40, с. 35].

У педагогічному словнику толерантність (лат. *tolerantia* – терпіння) трактується як терпимість до чужих думок, вірувань, переконань, поведінки. [35, с. 448].

Психологи (А. Асмолов, С. Братченко, О. Клєпцова, А. Маслоу, В. Петрицький, А. Шапіро та ін.) толерантність інтерпретує як установка, що виявляється у ставленні особистості і колективу, або як дія чи здійснювана через закон і традицію суспільна норма .

Аналіз різних підходів до поняття „толерантність” допоміг нам з’ясувати, що більшість науковців розглядають її як соціальну цінність, норму соціального життя, принцип людських взаємин, поведінки та якості особистості.

Дослідники, на основі критерій виокремлюють різні види толерантності за сферами прояву: політична, міжнаціональна, расова, релігійна, гендерна, фізіологічна, освітня, сексуально-орієнтаційна, міжкласова, вікова тощо.

Дослідники в галузі психології розрізняють такі види толерантності на індивідуальному рівні:

- 1) природна (натуральна) толерантність – відвертість, допитливість, довірливість властива маленькій дитині (толерантність типу „А”);
- 2) моральна толерантність – терпіння, терпимість, асоційована із «зовнішнім Я» людини (толерантність типу „Б”);
- 3) етична толерантність – схвалення, довіра, асоційована із „внутрішнім Я” людини (толерантність типу „В”).

У нашому дослідженні важливо зрозуміти природу цих видів. Саме толерантність типу „А” властива для дітей молодшого дошкільного віку, який забезпечує парадоксальне прийняття маленькими дітьми своїх батьків навіть у випадку досить жорстокого поводження з ними.

Толерантність типу „Б” властива більшості дорослих людей і виявляється у вмінні стримувати свої емоції, зовнішній стриманості у мотиваційно-ціннісних та поведінкових реакціях.

Оптимальним видом толерантності є етична толерантність типу „В”. Вона базується на прийнятті людини як себе, так і оточуючих у взаємостосунках із зовнішнім та внутрішнім світом, причому без насилля і маніпуляції. Тож, якщо природна толерантність закладена дитині з народження, а моральна фактично

несе лише зовнішній характер, то нас цікавить формування саме толерантності типу „В”, тобто етичної толерантності, яка базується на повазі і прийнятті як себе та особистих цінностей, так і розуміння права інших на свій вибір. Саме цей тип толерантності є предметом виховання.

Встановлено, що у взаємостосунках дитини із дорослим, як правило, зустрічаються два протилежних види толерантності: дитяча – природна (за принципом довіри та відкритості) і дорослого – частіше моральна (за принципом терпіння, або поблажливості). У результаті цього, формування дитячої толерантності знаходиться під загрозою – у „зоні інволюції” (за Л. Виготським) та формуються основи для розвитку авторитарної інтолерантної особистості (Т. Адорно, А. Миллер, Э. Фромм та ін.).

Ми погоджуємося із висновками І. Тараненка, стосовно того, що толерантність проявляється як установка і повинна мати характер індивідуального вільного вибору. Це добровільна згода на власну терпимість різних та протилежних суб'єктів [28, с. 71].

Тому у роботі з дітьми важливо формувати у них позитивну толерантність, якій відповідають такі типи взаємодії: діалог, співробітництво, опіка.

У *діалогічній взаємодії* при рівності позицій, гнучкості мислення, високому рівні емпатії та відчуття партнера виявляється власна індивідуальність особистості і пізнається своєрідність іншого.

Співробітництво реалізується тоді, коли обидва партнери з'ясовують цілі один одного і бажають знайти рішення, що задовольняє обох. Це рівень толерантної поведінки, який характеризується такими ознаками: контактність, здатність до компромісу, ввічливість, терпимість, довірливість, соціальна активність, поступливість як прийняття позицій партнера.

Опіка також є тим типом взаємодії, який співвідноситься з толерантною поведінкою.

Таким чином у змісті параграфу нами узагальнені наукові характеристики основних дефініцій досліджуваної проблеми на основі чого і з'ясувано, що

виховання толерантних взаємостосунків це процес формування особистості з толерантними проявами у взаємостосунках із оточуючими під впливом цілеспрямованих виховних засобів через діалог, взаємоповагу та співробітництво. Ці взаємостосунки характеризуються виявленням свідомої соціальної активності, контактності, терпимості, поступливості, емоційної стабільності, емпатії та умінням прийти на допомогу.

1.2. Особливості становлення толерантних взаємостосунків старших дошкільників

З'ясувавши основну дефініцію дослідження, важливо встановити зміст поняття „виховання толерантних взаємостосунків старших дошкільників”. Для цього необхідно з'ясувати специфічні особливості розвитку дітей дошкільного віку та можливість виховання у них толерантних взаємостосунків. Зазначене випливає з того, що дошкільний вік – це етап первісного становлення особистості, коли формуються ставлення до навколишнього світу, основи характеру, засвоюються моральні норми, інтенсивно розвивається моральність позицій. За умови правильного виховання дитина переростає у відкритість до соціальних впливів, інтерес до спілкування, готовність сприймати інших людей [36, с. 216].

Цей вік є сенситивним і щодо розвитку емоційної чутливості, вважає О. Кононко, природної (уразливість) та набутої (відгук на чиїсь проблеми). Дитина починає класифікувати все оточуюче на „приємне” і „неприємне”, переживає, виражає своє ставлення до всього [6, с. 35]. Хоча дошкільники не завжди розуміють фізичні й емоційні відчуття інших людей однак, у старшому дошкільному віці таке розуміння інтенсивно розвивається, і дитина часто співпереживає людині, яка страждає чи хворіє [7, с. 113].

Як зазначає І. Бех, у цьому віковому періоді найбільш інтенсивно проявляється психологічний механізм емпатії, за якого ті чи інші емоційні

переживання однієї дитини викликають відповідні емоційні прояви у іншої. [4, с. 19-24].

Здатність до емпатії передбачає здатність дитини сприймати емоційний стан іншого і співпереживати йому, виявляти елементарну культуру у стосунках. За свідченням фахівців, „емоції дошкільника з віком змістовно і структурно ускладнюються, що зумовлено появою нових видів діяльності та взаємостосунків” .

Іншим важливим віковим новоутворенням є **здатність дітей старшого дошкільного віку до підпорядкування мотивів**. Діяльність та поведінка дітей залежить від системи мотивів, серед яких, за умови правильного виховання, починають домінувати суспільно-значимі мотиви, соціальні почуття та стосунки.

У цьому сенсі важливий висновок дослідниці Н. Черепні, яка проаналізувала низку досліджень (Г. Костюка, Р. Овчарової, О. Проскури) і узагальнила **провідні мотиви** поведінки 6–7 річних дітей:

- прагнення до самоствердження;
- мотиви загального характеру;
- прагнення викликати до себе інтерес і симпатії дорослих;
- бажання й необхідність бути визнаними однолітками;
- моральні мотиви (поводити себе за правилами);
- бажання не тільки робити „як усі, а й бути кращим за всіх” [15, с. 58].

На наш погляд, деякі із них є ключовими для формування толерантних стосунків та спонуканням до відповідних дій. Враховуючи запропоновану М. Уолцером типологію мотивів толерантності: самоусунення, байдужість, моральні переконання, цікавість і схвалення різноманітності як умови розвитку людства та реалізації свободи вибору для кожного і характерні мотиви поведінки дітей старшого дошкільного віку, ми виокремили *мотиви, які спонукають виникнення толерантні взаємостосунки* саме у цьому віці:

- прагнення до самореалізації та визнання;

- моральні вимоги (поводити себе так, щоб викликати схвалення оточуючих);
- потреба у пізнанні навколишнього світу;
- природна безпосередність, цікавість і захопливість

Однак необхідно зауважити, що лише визнані дитиною цінності, а не нав'язані кимось, можуть бути для неї основними мотивами поведінки.

Водночас, як зазначає І. Княжева, зважаючи на такий вік ще не можна говорити про завершену ієрархію мотивів та пов'язану з ними стійку поведінку. Це дає реальну можливість ефективно впливати на їх формування [20].

Це саме засвідчує американський психолог Е. Берн, який встановив, що дитина демонструє потребу у стосунках з людьми, котрі безпосередньо задовольняють її потреби. Тож для дітей старшого дошкільного віку стає можливою відмова від принадної мети заради діяльності, яка принесе моральне задоволення.

Як відомо, протягом дошкільного віку у дітей інтенсивно розвивається потреба в контактах з однолітками. Особливо це спостерігається після шести років, як у своїх дослідженнях про це доводять М. Лісіна і Р. Смірнова, різко зростає і займає панівне місце прагнення дитини до співробітництва, визнання, поваги, співпереживання [24, с. 3–32; 25, с. 72–86].

Однак, мусимо констатувати, що далеко не всі діти добре почуваються у колективі однолітків. Я. Коломенський, зазначає не всі відчують у ньому емоційний комфорт, адже, у кожній групі є активні лідери, яких вихователь виокремлює, підтримує і на яких опирається у своїй роботі. Також є діти, які знаходяться у залежності і підлеглих від перших [22, с. 7]. Вчений підкреслює, що ця ситуація шкідлива як для дітей першої, так і другої групи.

На думку вчених (Т. Алієва, А. Маслоу), у дітей дошкільного віку ворожість носить не інстинктивний характер, а скоріше реактивний, захисний. Це дає підставу стверджувати, що негативних проявів стосунків можна уникати, створювати умови для їх профілактики.

Емпіричні спостереження переконують, що доброзичлива атмосфера в сім'ї та дошкільному навчальному закладі формує позитивні взаєностосунки у старших дошкільників, спонукає до виникнення вибірковості у взаєминах, терпимості до неприємних людей. Доведено, що дошкільник може окреслити свої прихильності, визначаючи чесноти ровесника і мотивуючи свої взаємини з ним.

Таким чином, аналіз досліджень показує, що в старшому дошкільному віці є всі передумови для розвитку почуття власної гідності, справедливості, поваги до оточуючих, але для цього необхідний відповідний цілеспрямований педагогічний вплив.

Встановлено, що дошкільникам притаманні низка особистісних новоутворень та проявів у стосунках з оточуючими, які можуть слугувати показниками у вихованні толерантних взаєностосунків дітей старшого дошкільного віку. Для зручності ми їх представили схематично (рис. 1.1):

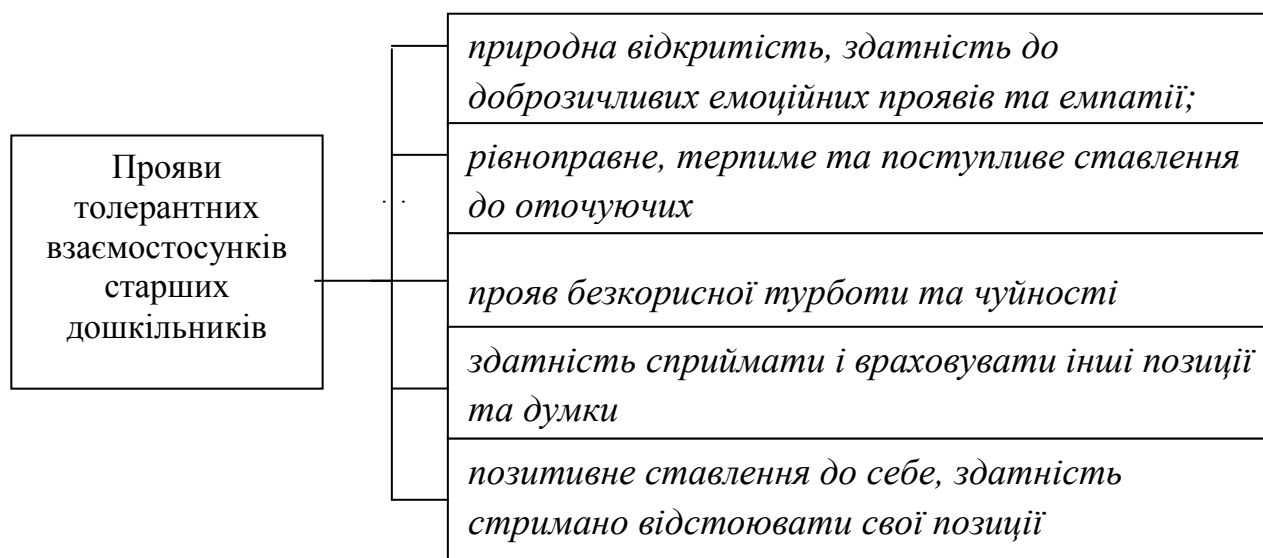

Рис. 1.1. Прояви толерантних взаєностосунків старших дошкільників

Таким чином, на основі аналізу психолого-педагогічних досліджень проблеми розвитку і виховання особистості дошкільника, провідних мотивів його поведінки характерних особливостей проявів взаєностосунків дошкільників із оточуючими, було визначено зміст основного поняття

дослідження- виховання толерантних взаємостосунків старших дошкільників. Встановлено що, це процес формування під впливом спеціально створених педагогічних умов особистості дошкільника, здатного до свідомих характерних проявів, які виявляються у вчинках, спілкуванні та спільній діяльності з оточуючими.

1.3. Педагогічний потенціал гри у вихованні толерантних взаємин у дошкільників

Відомо, що провідною діяльністю дитини дошкільного віку з гра. Для дитини гра- дійсність, яка цікавіша для неї, ніж навіть та дійсність, яка її оточує. Цікавіша вона для дитини тому, що зрозуміліша. Більшість дослідників зосереджуються на виявленні можливостей гри як форми організації життя дітей, а також визначенні її місця у педагогічному процесі закладу дошкільної освіти. Цікавим і акимвним є питання становлення і розвитку ігрового колективу, в якому неминучими є реальні стосунки що стимулює та формує у дитини якості, необхідні для її входження до ігрового колективу. Встановлення зв'язків з дітьми, які граються, підпорядкування своїх дій ролями, контроль і виконання правил гри є важливими для розуміння педагогічного потенціалу ігрової діяльності дошкільника у вихованні їх толерантних стосунків.

За своїм змістом, ігри органічно пов'язані з життям, працею і поведінкою дорослих членів суспільства. Сюжети ігор дуже різноманітні й відображають реальні умови життя дитини. Вони змінюються залежно від конкретних умов життя, від входження дитини в навколишню реальність, її світогляду.

Учені-психологи виділяють такі психологічні функції ігор:

- 1) усвідомлення дій;
- 2) встановлення суб'єкт-суб'єктивних відносин;
- 3) перетворення зовнішніх дій у внутрішні;
- 4) розвиток мислення, привчання до праці;

Психологічна природа, сутність, виховні та інші можливості гри як складного багатофункціонального феномені втілені в її ознаках,

котрі виділила відома дослідниця Т.Поніманська та встановила, що грі властиві певні загальні, універсальні ознаки, зокрема:

1. Гра як активна форма пізнання навколишньої дійсності.

Різноманітність її форм уводить дитину у сферу реальних життєвих явищ, завдяки чому вона пізнає якості та властивості предметів, їх призначення, способи використання; засвоює особливості стосунків між людьми, правила і норми поведінки; пізнає саму себе, свої можливості і здібності.

2. Гра як свідома і цілеспрямована діяльність.

Кожній грі властива значуща для дитини мета. Щоб досягти мети, вони відбирають необхідні засоби, іграшки, здійснюють відповідні дії та вчинки, вступають у різноманітні стосунки з товаришами [37, с.309].

У дослідженнях сучасних педагогів (І.Іванов, В.Кузьменко, В.Матирко, Є.Мінскін, Б.Нікітін) відображені педагогічні функції ігор, а саме: дидактичні, мотиваційні, контролюючі. До дидактичних функцій ігор належать також формування контролю, самоконтролю, самокорекцію та формування пізнавального інтересу, пізнавальної активності та ініціативності. [41].

Дослідивши гру дошкільників, С. Харченко, зазначає, що грі властиві такі соціально-психологічні й педагогічні функції:

- орієнтувальна – створення уявної ситуації, яка б орієнтувала дитину на певні норми поведінки в житті суспільства, на придбання якихось навичок і вмінь, а так само духовних цінностей;
- корекційна – функція, яка вносить зміни у свідомість дитини щодо її поведінки, де дитина в грі намагається зробити стрибок над рівнем своєї звичайної поведінки;
- заміщаюча – коли властивості речі зберігаються, але значення їх перекидається, тобто центральним моментом стає думка; у грі дитина оперує значеннями слів, що заміщають річ;
- розвиваюча – коли в грі у дітей розвиваються всі психічні процеси (пам'ять, сприйняття, мислення, увага, сенсорні якості – орієнтування в просторі та часі у властивостях предметів, розвиток мовлення);
- терапевтична – подолання відхилень у поведінці дітей [30, с. 20].

Реалізуються ці функції насамперед у творчих іграх, оскільки у цих іграх діти мають змогу реалізувати дії, які вони не можуть здійснити у реальному житті, виразити реально приховуючі почуття, такі як страх, агресія, тривога, розчарування, незахищеність, сором.

А. Бурова зазначає, що творчі ігри — найнасиченіша група ігор дошкільнят та відносить до них сюжетно рольові (сімейні, побутові, суспільні), театралізовані (режисерські, ігри-драматизації), конструкторсько-будівельні (з конструктором та природним матеріалом) ігри. Розглянемо детальніше виділені різновиди творчих ігор та з'ясуємо їх потенційні можливості у вихованні та перевихованні дітей дошкільного віку [39,с.20].

Сюжетно -рольові ігри є також провідним засобом соціалізації дитини, у ході чого в неї формуються як окремі психічні функції, так і особистість у цілому. Джерелом розвитку ігрової діяльності виступає суперечність між бажанням дошкільника діяти як дорослий і реальними можливостями реалізації цього бажання [17, с.25].

Під час таких ігор відбувається значне розширення знань дітей про навколишню дійсність. Поступово увага дітей переміщується зі світу фізичних предметів і явищ на світ людей. Відомий дослідник ігрової діяльності Д. Ельконін виділяє чотири рівні розвитку сюжетно-рольової гри дошкільника, кожен із яких характеризується специфічним змістом, певним співвідношенням ігрових дій і ролей, своєрідною структурою ігрових дій [14,с. 130]:

Режисерські ігри дозволяють дошкільнику стати так званим творцем тієї чи іншої ігрової ситуації, що сприяє розвитку ініціативи, фантазії, творчості. Превентивний потенціал режисерських ігор полягає в такій діяльності дитини, коли дошкільник наділяє іграшки ролями, а сам ніби спостерігає за ними, їхніми діями, знаходячись поза розігруванню ситуацією це дає змогу дитині побачити свою поведінку зі сторони. Режисерським іграм притаманна. Специфічною особливістю цієї гри є можливість повторювати, видозмінювати, багаторазово програвати одні й ті самі епізоди. Це надає дитині впевненості у власних силах, сприяє практичному розумінню

різноманітних способів вирішення проблемних ситуацій, пошуку найоптимальнішого, найгнучкішого варіанту [23, с. 234].

Театралізовані ігри — розігрування в ролях певного літературного твору і відтворення за допомогою виразних засобів (інтонації, міміки, жестів, пози, ходи) конкретних образів. У театралізованій грі яскраво проявляється і розвивається дитяча творчість. В ній дошкільнята одночасно стають і драматургами, і режисерами.

Театралізовані ігри є ефективним засобом педагогічного впливу на розвиток особистості дошкільника. Вони допомагають дитині глибше пізнати себе, свій внутрішній світ, спонукають дитину до самовдосконалення. Агресивних і гіперактивних дітей театралізовані ігри навчають стриманості, за допомогою казкових ситуацій діти вчаться правильним способам дії у стресових ситуаціях, граючи позитивні ролі діти перебирають на себе гарні риси поведінки героя. [23, с. 204].

Ігри-драматизації являють собою особливий вид діяльності, що має на меті розігрування у ролях літературного твору (найчастіше казки). Для дітей з негативними проявами вони є набагато складнішими, ніж попередні, адже дошкільникам потрібно не пригадати сюжет із власного життя або придумати його самим, а повністю і часто дослівно запам'ятати мовленнєвий матеріал і відтворити події, їх послідовність, вчинки героїв. Превентивний характер ігор-драматизацій виражається за допомогою виразного промовляння, інтонування, паузах, чіткому вираженні характеру діючих персонажів та їх емоційного стану, дозволяє дітям набувати власний досвід емоційно забарвленого реагування на ту чи іншу ситуацію, збагачуючи їх чуттєву сферу і впливає відповідно на дитину і її негативні поведінкові прояви [23, с. 234].

Інсценівки як вид творчих ігор є більш доступними для сприймання та відтворення дітьми. На відміну від ігор-драматизацій, інсценівки будуються на основі знайомих дітям творів із нескладним сюжетом, переважно за змістом віршів або коротеньких дитячих п'єс. Ці ігри несуть глибокий історичний превентивний потенціал. Адже самі казки так складені щоб вплинути на душу і серце дитини, щоб дитина відчула героя якого вона грає і

відповідно усвідомила правильність його вчинків, а потім перенесла цей досвід у повсякденне життя [34, с. 34].

Будівельні (конструктивно-будівельні) ігри дозволяють повніше відобразити життя людей, імітувати трудову діяльність дорослого. Будівельні ігри мають на меті зображення оточуючого світу, вироблення у дошкільників конструктивних вмінь, уміння влітку будувати з вологого піску, взимку – зі снігу, уміння відбирати потрібні деталі за особистісно-привабливими чи загальними сенсорними ознаками (величина, форма, колір) у відповідності до власного чи спільного задуму, користуючись при цьому зразком педагога чи спираючись на власний попередній досвід. Ігри такого типу несуть у собі глибокий превентивний потенціал, оскільки вони дають змогу перенести внутрішні переживання дитини в зовнішній вияв активності і тим самим позбутися всього що тривожить дитину.

І. Карабаєва зазначає, що організовуючи творчі ігри, педагог має:

- а) вчити застосовувати набуті знання у процесі ігор, відображати у системі взаємовідносин між людьми у вигляді рольових і реальних відносин;
- б) формує засоби емоційної виразності; виробляє вміння якомога точніше відтворювати образ героя, відображати його специфічні, притаманні тільки йому одному, особливості, характер за допомогою рухів і мовлення, використовуючи набуті знання та практичний досвід;
- в) добирає ігри, враховуючи вподобання та інтереси дітей, активізує та підтримує сором'язливих, невпевнених у собі дошкільників;
- г) вихователь сприяє формуванню в дошкільників товариськості, взаємодопомоги, організованості, відповідальності, наполегливості, витримки [14, с. 130].

Таким чином, творчі ігри – це ігри в яких діти самі визначають мету, зміст і правила гри, відображаючи здебільшого навколишнє життя, діяльність людини та взаємини між людьми. Вони класифікуються на: сюжетно рольові (сімейні, побутові, суспільні), театралізовані (режисерські, ігри-драматизації), конструкторсько-будівельні (з конструктором та природним матеріалом) ігри. Ці ігри сприяють самовираженню дитини, індивідуалізованому відображенню нею дійсності, формуванню у її

свідомості цілісної картини світу. Вони дають дошкільнику змогу активно впливати на події і явища, які становлять для дітей інтерес і в яких вони хочуть брати участь.

Ігри з правилами, на протигагу творчим, іноді називають закритими, оскільки можливість дошкільника модифікувати такі ігри обмежені. Більшість з цих ігор розробляється дорослими, які організують відповідну діяльність дітей.

Класифікація С.Новосолової та Т.Поніманської розрізняє декілька груп ігор з правилами, що виникають з ініціативи дорослого, який використовує їх з освітньою та виховною метою, а саме: навчальні, рухливі, розважальні, народні.

Навчальні ігри (дидактичні (словесні, з іграшками, настільно-друковані)-дидактичні завдання, зацікавлюючи дітей, сприяють розвитку їх інтелектуальних сил та формування у дітей пізнавальний інтерес. Дидактичні ігри доречно використовувати при попередженні та подоланні таких негативних проявів як: замкнутість, неслухняність, нечесність.

Рухливі (великої, середньої, малої рухливості; сюжетні ігри з предметами; з переважанням основного руху: бігу, стрибків тощо; ігри-естафети)- рухливі завдання захоплюють дітей, сприяють мобілізації фізичних сил. Рухливі ігри краще підійдуть для коригування повільності та гіперактивності, подолання сором'язливості, агресивності, жадібності. Рухливі ігри також формують у дітей дисциплінованість, організаторські вміння, покращують комунікабельність та соціальний статус дитини, врівноважують емоційність, самооцінку, коректують надмірну або недостатню активність дитини дошкільного віку.

Розважальні ігри (ігри-забави, ігри-розваги, інтелектуальні, святково-карнавальні, театральні-поставлені)- вони забезпечують зміну діяльності та повноцінний психологічний відпочинок. Влаштовують в перерві між заняттями, у позанавчальній виховній роботі, роботі гуртків тощо.

Розважальні ігри можна проводити для попередження та подолання: агресивності, істерики, страхів.

Народні ігри (забави, рухливі, дидактичні, обрядові)- мають своїм джерелом історичні традиції етносу. Народні ігри влучні при усуненні:

страхів, тривожності, ревнощів, жадібності, істперик. Вони формують морально-етичні засади виховання дітей за допомогою використання педагогами фольклорних жанрів.

Гра має важливе значення і для емоційного розвитку дітей. Вона допомагає впоратися зі страхами, які породжені травмуючими ситуаціями (нічні кошмари, довге перебування у лікарні та ін).

Для успішного керівництва іграми дітей вихователь повинен володіти різноманітними вміннями, найважливішими серед яких є:

- 1) аналітичні – вміння аналізувати і діагностувати рівень розвитку ігрової діяльності групи загалом і кожної дитини зокрема. Для цього вихователь повинен постійно спостерігати за іграми дошкільників у своїй групі;
 - 2) проектувальні – вміння проектувати рівень розвитку ігрової діяльності дітей у передбачуваній часовій перспективі;
 - 3) організаторські та комунікативні- вміння організовувати дітей, цікавитися їхньою грою, за необхідності включатись у неї у головних або другорядних ролях, впливати на перебіг гри пропозицією, порадою, запитанням [37,с.352].
- Отже, ігри з правилами – це вид групової або парної гри, в якій дії учасників і їх взаємовідношення регламентовані заздалегідь сформульованими правилами, обов'язковими для усіх учасників. Ми проаналізували різновиди ігор з правилами, а саме: дидактичні, до яких входять словесні, з іграшками та настільно-друковані ігри; рухливі, які поділяються за ступенем рухливості на ігри великої, середньої, малої рухливості; сюжетні, ігри з предметами; з переживанням основного руху: бігу, стрибків, тощо; ігри-естафети; розважальні, поділяються на ігри – забави, ігри-розваги, інтелектуальні, святково-карнавальні, театральні-постановні та народні ігри, до яких входять забави, рухливі, дидактичні, обрядові. Зазначили особливості ігор з правилами та вміння, якими має володіти вихователь для успішного керівництва грою.

Таким чином, задля знання й аналізу педагогічного потенціалу гри у вихованні толерантних стосунків у старших дошкільників, нами окреслена сутність поняття гри, як провідної діяльності у дошкільному віці.

З'ясовано функції й загальні ознаки ігор. Проаналізовано дві великі групи ігор: творчі ті ігри з правилами; встановлено їх психолого-педагогічні можливості у вихованні толерантності у дошкільників.

Висновки до першого розділу

Аналіз науково-методичної літератури продемонстрував важливість і актуальність обраної теми для реалізації завдань гармонійного розвитку особистості старшого дошкільника, відповідно до сучасного вимог суспільства.

З'ясовано, що проблема досліджувалася науковцями лише стосовно старших вікових категорій дітей. Виховання толерантності у дітей дошкільного віку досліджувалося лише частково. Водночас, не вивчені можливості виховання толерантності у дітей дошкільного віку в цілому, як особистісної характеристики у взаємостосунках з оточуючими.

Результати дослідження дефініцій означеної проблеми виявили, що термін „толерантність” за останні десятиліття став міжгалузевим терміном, одним із найбільш важливим ключовим терміном у світовій проблематиці.. Загальний зміст поняття толерантності є спільним для багатьох мов світу. У загальному розумінні це, перш за все моральна якість, яка базується на умінні прийняти і зрозуміти точку зору іншого, не спростовуючи свої переконання, а також активна моральна позиція особистості, яка характеризується терпимими, доброзичливими взаємостосунками із оточуючими через компроміс, діалог та співробітництво.

Було узагальнено наукові характеристики основних дефініцій досліджуваної проблеми, особливості розвитку старших дошкільників і визначено, що *виховання толерантних взаємостосунків старших дошкільників* – це процес формування під впливом спеціально створених педагогічних умов особистості дошкільника, здатної до свідомих характерних проявів (безкорисної турботи та чуйності; доброзичливих емоційних проявів та емпатії; рівноправного, поступливого ставлення до оточуючих; позитивного прийняття

себе та стриманого відстоювання своїх позицій), які виявляються у вчинках, спілкуванні та спільній діяльності з оточуючими.

Зясували педагогічний потенціал творчих ігор в яких діти самі визначають мету, зміст і правила гри, відображаючи здебільшого навколишнє життя, діяльність людини та взаємини між людьми та ігор з правилами які краще використовувати при усуненні: страхів, тривожності, ревнощів, жадібності, істперик. Вони формують морально-етичні засади виховання дітей за допомогою використання педагогами фольклорних жанрів.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ ВИХОВАНOSTІ ТОЛЕРАНТНИХ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Структура вихованості толерантних взаємостосунків старших дошкільників

Рівень сформованості будь-яких характеристик особистості визначають за відповідними структурними компонентами.

На думку О. Гриви, основними аспектами формування толерантності можуть бути:

1. *Формування самосвідомості* – формування толерантної самосвідомості, ціннісних установок на толерантне спілкування, інших позитивних соціальних установок через освіту і виховання; використання конкретних методів і прийомів.

2. *Виховання почуттів* – створення емоційної готовності до толерантного існування за допомогою механізмів співпереживання, співчуття.

3. *Формування поведінкових моделей*, навичок толерантної поведінки, звичок. [9, с. 7].

Ми у роботі будемо використовувати окреслені аспекти, оскільки у старшому дошкільному віці відбувається не тільки загальне і характерне для цього віку накопичення певних знань про моральні поняття, але й диференціація їх у створених певних соціально-педагогічних умовах та закріплення у практичній діяльності.

Цікавою у зв'язку з цим є наукова позиція О. Клепцової щодо сутності толерантних якостей особистості як складних особистісних утворень, механізм яких забезпечують мотиваційно-ціннісний, когнітивний, емоційно-вольовий компоненти.

Л.Кольберг, досліджуючи рівні розвитку моральної свідомості,

означив такі компоненти як знання, почуття, ставлення, потреби, мотиви, переконання. Дослідник не виділяв серед компонентів сформованості моральності вчинку.

Для об'єктивного виявлення рівнів вихованості у старших дошкільників цього особистісного утворення необхідно виділити, на нашу думку, три взаємопов'язані компоненти: пізнавально-когнітивний, емоційно-ціннісний та мотиваційно-поведінковий.

В процесі різноманітної діяльності, яка організовується педагогами і батьками, має відбуватися збагачення інтелекту дитини, розвиватися їхні інтелектуальні уявлення, збагачуватися світогляд, формуватися правильне ціннісне ставлення до тих чи інших подій і явищ.

Специфіка предмету нашого дослідження основана на *моральній цінності гуманних взаємостосунків*, оскільки вони є джерелом моральних уявлень, знань, які переходять у мотиви, почуття і відповідні дії. Значне місце в становленні толерантних стосунків особистості належить *емоційній вразливості дитини та її ціннісним орієнтирам*.

Необхідно зазначити важливість *поведінкового критерію*, який логічно завершує ланцюжок процесу. Адже, емпіричні спостереження за поведінкою дитини переконують, що знання певних моральних норм, нав'язаних дитині дорослими не є доказом сформованості у них толерантних якостей. Як зазначала у своїх дослідженнях В. Плахтій тут існує двосторонній зв'язок: „поведінка залежить від рівня моральних знань, а дієвість моральних знань перевіряється поведінкою дитини” [37]. Отже, дія у вигляді вчинку чи поведінки можуть свідчити про моральну свідомість дитини.

Згідно з поглядами І. Беґа, важливу роль у вихованості особистості відіграють вчинки, які об'єктивують людські відносини „Я – Вам”. Характерною ознакою цих стосунків є те, що дитина створює такий виховний результат, який поширюється на певну групу людей. Отже, вчинкові поле виховання стає ширшим [5]. Вчинки в системі „Я – Вам” є важливим показником морального розвитку особистості, оскільки за їхнього

функціонування відбувається „поступове відбрунькування самої моральної цінності від суб’єкта”, на якого її спрямовано, й надання їй безпосередньої суб’єктивної значущості як спонуки до відповідної моральної дії.

Отже, узагальнюючи вище викладене, означимо три структурних компоненти вихованості толерантних взаємостосунків старших дошкільників, а саме: пізнавально-когнітивний, емоційно-ціннісний та мотиваційно-поведінковий.

Пізнавально-когнітивний компонент визначається необхідним рівнем та змістом знань (понять, уявлень, суджень, переконань дітей). Критеріями сформованості є знання і розум, цінність орієнтації і ставлення, мотиви, вміння, навички.

Емоційно-ціннісний компонент визначає емоційні прояви та чутливість дитини на різні події, які відбуваються у взаємодії із оточуючими.

Мотиваційно-поведінковий компонент відображає найважливішу частину процесу формування толерантних якостей – це вміння і навички дитини у реалізації отриманих знань, внутрішніх потреб і мотивів на практиці, тобто здатність до толерантних висловлювань у відстоюванні своїх позицій; уміння узгоджено взаємодіяти з іншими (при різних позиціях і поглядах), регулювати свою поведінку у напружених ситуаціях, поводити себе стримано, адекватно, конструктивно, безконфліктно

Таким чином, ми окреслили три важливих компоненти толерантних взаємостосунків дошкільників і їх критерії. Згідно них необхідно розробити показники вихованості толерантних взаємостосунків старших дошкільників.

Щоб конкретизувати показники звернемося до праці О. Овсяннікової, яка визначила показники сформованості основ толерантної особистості дошкільника. У своєму дослідженні автор зупиняється на таких показниках: єдність з іншими; готовність вербально чи практично допомагати одноліткам і рівноправність між дітьми [31]. Ці показники можна взяти за основу, але на наш погляд вони занадто вузькі і не охоплюють весь спектр проблеми, а також

не враховуються деякі наявні можливості вікових утворень старшого дошкільника.

В. Плахтій [37, с. 75–80.] на основі аналізу теоретико-прикладних досліджень та спостережень склала логіку виявлення основних *показників сформованості моральної свідомості: моральні знання, у вигляді моральних уявлень, понять, суджень і переконань; переживання* дитиною моральних почуттів; *навички* правильної поведінки, що переростає у звичку за будь-яких умов поводитись гідно. У роботі ми використали результати досліджень В. Плахтій для розробки критеріїв, показників, рівнів *вихованості толерантних взаємостосунків старших дошкільників*

Показниками критерію *знань і розуміння* дитини обрали: наявність знань про етичні норми терпимої, доброзичливої взаємодії між людьми для мирного співіснування; здатність до пізнання власної своєрідності та навколишніх людей, ідентифікації емоцій, почуттів, поведінки; усвідомлення важливості турботливого та чуйного ставлення до навколишніх.

Показниками критерію *ставлення та ціннісних орієнтацій* стали: уміння оцінювати і розрізняти власні емоційні стани та прояви, співвідносити їх із вимогами у колективі; здатність до емпатії, емоційного сприйняття та оцінювання почуттів, вчинків і позицій інших людей; сформоване рівноправне, поступливе ставлення до навколишніх.

Критерій *мотиви, вміння і навички* схарактеризовані такими показниками: уміння дитини стримувати негативні емоції, терпеливо відстоювати свої позиції (асертивність); здатність дієво відгукуватися на неприємності і невдачі інших, проявляти великодушність, та безкорисливу турботу; сформовані навички компромісної та конструктивної взаємодії з іншими у різних видах діяльності.

Узагальнена *структура вихованості толерантних взаємостосунків старших дошкільників* подана схематично на *рис. 2.1.*

Логіка дослідження передбачала окреслення рівнів вихованості у старших дошкільників толерантних взаємостосунків.

Рис. 2.1. Структура вихованості толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку

Конструктивною (або оптимальною) вважається така модель поведінки, яка спрямована на припинення конфлікту; націлена на пошук взаємовигідного рішення.

Конформістською (або суперечливо-ситуативною) модель поведінки вважається тоді, коли особистість пасивна, або не визначена у своїх діях; непослідовна в оцінках, судженнях; легко погоджується з точкою зору суперника.

Деструктивною модель поведінки вважається тоді, коли особистість намагається розширювати і загострювати конфлікт; принижує партнера, негативно оцінює його як особистість.

Відповідно цих моделей ми виділили три рівня сформованості толерантності у дітей старшого дошкільного віку і оцінили їх так:

Оптимальний рівень толерантних взаємостосунків дошкільників (конструктивна модель взаємодії) характерний тим, що діти демонструють обізнаність щодо основних загальнолюдських моральних цінностей, правил взаємодії.

Ситуативний рівень (або суперечливо-ситуативна модель взаємодії) характерний сформованими основними поняттями про загальнолюдські моральні цінності, способи взаємодії з оточуючими, проте не завжди можуть ці знання адекватно застосовувати.

Діти з деструктивним рівнем (деструктивна модель взаємодії) мають інтуїтивні, приблизні знання про правила культурної взаємодії, про чужі та власні чесноти і вади.

Таким чином, на основі аналізу та узагальнення наукових досліджень В.Плахтій, ми окреслили структуру вихованості толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку; визначили пізнавально-когнітивний, емоційно-ціннісний, мотиваційно-поведінковий компоненти.

На основі розроблених критеріїв і їх показників було визначено три ймовірних рівня (оптимальний, ситуативний та деструктивний) вихованості толерантних взаємостосунків у старших дошкільників. Це забезпечило

реалізацію змістово-процесуальних аспектів констатувального, формувального і контрольного етапів нашої дослідно-експериментальної роботи.

2.2. Визначення рівнів вихованості толерантних взаємостосунків у дітей старшого віку

Логіка розробленої методики і основного завдання констатувального експерименту передбачає виявлення рівня вихованості толерантних взаємостосунків старших дошкільників. Експериментом були охоплені 50 дітей старших груп, які відвідували ЗДО «Сонечко» смт.Лосинівка.

Для з'ясування стану вихованості толерантних взаємин у дітей на констатувальному етапі дослідження були взяті за основу визначені й теоретично обгрунтовані критерії і їх показники та підібрані відповідні різноманітні адаптовані методи:

- цілеспрямовані спостереження за поведінкою дітей у різних видах діяльності та у конфліктних ситуаціях;
- елементарні опитувальники та бесіди;
- аналіз продуктів діяльності (малюнків);
- характеристика поведінки дітей у навмисно змодельованих ігрових ситуацій та тих, що виникали стихійно.

Основним джерелом ідей та завдань для цих методів були посібник О. Смірної „Міжособистісні стосунки дошкільників: діагностика, проблеми, корекція” [26], методичні рекомендації вихователю Т. Макарової, Г. Ларіонової [27], В. Маралова [28]. Вищезазначені методи допомогли отримати відповіді на такі *запитання*:

за критеріями пізнавально-когнітивного компонента: який рівень обізнаності дітей власне про себе та навколишніх людей, їх емоцій, почуттів, вчинків, про моральні норми терпимості, доброзичливої взаємодії між людьми для мирного співіснування;

- за критеріями емоційно-ціннісного компонента: чи сформовані у дітей уміння оцінювати і розрізняти власні емоційні стани та прояви,

співвідносити їх із вимогами у колективі; чи здатні до емпатії, емоційного реагування та оцінювання почуттів, вчинків і позицій інших людей;

- за критеріями поведінкового компонента: чи уміють діти терпимо відстоювати свої позиції; справедливо і конструктивно взаємодіяти з оточуючими у різних видах діяльності.

Спочатку нами було виявлено стан вихованості толерантних взаємостосунків старших дошкільників за критеріями *пізнавально-когнітивного компоненту*, бо знання, які отримує дитина актуалізують її моральний досвід, збагачують моральними поняттями, вчать робити висновки і врешті решт впливають на сам процес формування особистості. Для цього нами були розроблені і використані ряд методик до кожного із означених показників.

Показник розуміння власної своєрідності та інших людей, їх емоцій, почуттів, учинків.

Завдання 1. „Давайте познайомимось”.

Мета: виявлення здатності дітей до самопізнання та позитивного сприйняття себе.

Процедура обстеження складається з двох серій (малювання та бесіда): дітям пропонується на аркуші паперу намалювати свою сім'ю і все розповісти про себе. У розповіді акцентується увага на такі аспекти: стать, ім'я, прізвище, вік, позитивні і негативні якості, визначаються здібності, досягнення, чим подобається займатися, кого намалював поряд із собою.

Цей показник оцінювався за трьома позиціями:

2 бали – позитивне ставлення до себе та усвідомлення власних якостей.

1 бал – часткове розуміння себе, своїх якостей і характеристик.

0 балів – несформоване позитивне ставлення до себе, відсутнє усвідомлення своїх якостей і характеристик.

Для виявлення *внутрішніх переживань дитини*, проєкції її глибинного ставлення до себе ми використали метод проєктивного малюнку „Моя сім'я”. Малюнки дітей оцінювалися за такими критеріями: вибір кольору, розмір і місце дитини на малюнку, наявність всіх частин тіла та додаткових деталей. За

основу були взяті рекомендації та інтерпретації О. Смірної і В. Холмогорової [26].

Аналіз малюнків виявив *позитивний емоційний стан* більшості дітей – 75%. Їхні малюнки досить яскраві, чітко вималювані. На 55% малюнків діти зобразили себе пропорційно на рівні з рештою членів родини, що говорить про позитивне сприйняття себе та високу самооцінку. На ряді зображень (22,5%) члени сім'ї тримаються за руки, що свідчить про тісний психологічний контакт між ними, а на 40% – зображені руки із вималюваними пальцями, що говорить про здатність дитини взаємодіяти з оточуючими.

По завершенню роботи над малюнком було проведено другу частину методики: *бесіду-знайомство* з дітьми для того, щоб з'ясувати, що дитина знає про себе та навколишніх людей. З'ясувалося, що значна більшість (84%) дошкільнят старшого віку легко ідуть на контакт, знають свої статистичні характеристики (прізвище, ім'я, стать, вік), 64% виділяють свої позитивні якості, серед яких в основному такі: хороший, добрий, веселий. Натомість, лише 12% дітей змогли визначити у себе негативні якості, серед яких скоріш за все ті, які дітям говорили дорослі: неслухняність, вередливість, жадібність.

Результат обстеження за першим показником подано у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Розуміння власної своєрідності, емоцій, почуттів та вчинків

Рівні	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	Кількість Дітей	%	Кількість дітей	%
Усвідомлює	22	31,4	19	26,4
Усвідомлює частково	38	54,2	40	55,5
Не усвідомлює	10	14,4	13	18,1
Всього	50	100	50	100

Показник обізнаності про важливість турботливого та чуйного ставлення до тих, хто цього потребує.

Завдання 2. Продовж розповідь.

Мета: виявити обізнаність дітей про важливість чуйності, турботи та милосердної поведінки людей.

Процедура обстеження: дорослий пропонує дитині закінчити розповіді так, як сам би вчинив.

Андрійко, Максимко та Віталій грали у перегонки. Першим на велосипеді Андрійко, другий Віталік, а останнім – Максимко, та раптом Андрійко, який був перший перечепився, упав і розплакався. Максимко почав сміятися: „Ну що ти реवेश, навіть подряпини не має”, а Віталік зупинився і став жаліти Андрійка. Як думаєш чим закінчились змагання, хто отримав приз? Як би вчинив ти?

Відповіді дітей оцінювалися так:

2 б. – знає морально-етичні норми гуманної поведінки, кінець розповіді носить характер співчуття; знає як допомогти героям розповіді.

1 б. – обізнаний з морально-етичними нормами гуманної поведінки, але кінець розповіді носить прагматичний чи егоїстичний характер;

0 б. – не може пояснити гуманні поняття та придумати кінець розповіді, проявляє байдужість.

Спочатку ситуація була прочитана групі дітей і викликала жвавий інтерес, активне обговорення і спори один з одним. Тому, для чистоти експерименту і забезпечення кожній дитині можливості прийняти власне рішення, ситуацію обговорювали індивідуально. Відповіді дітей ми умовно поділили на декілька груп. Найбільшу групу 67,2% (11 осіб ЕГ) та 63% (25 осіб КГ) склали ті, які категорично заявили, що це змагання, тому переміг той, хто перший добіг до фінішу, але постраждалого пожаліли; дехто з них однозначно заявив, що ніхто не допоміг Андрійку (15% 21 особа), бо хотіли перемогти, або не звернули на нього увагу. Одночасно ця група дітей обізнані з такими поняттями як співчуття, турбота, знають коли і для чого їх виявляти, але не можуть пояснити таку характеристику як „милосердя”. Друга група дітей

(12,8% 18 осіб (ЕГ) та 15,3% 11 осіб (КГ) сказали, що не знають, як закінчити розповідь і хто переміг, або виявили байдужість до даної ситуації. Результат обстеження був зафіксований у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Ступінь обізнаності про важливість турботливого та чуйного ставлення до тих, хто цього потребує

Характеристика	ЕГ		КГ	
	Кількість дітей	%	Кількість дітей	%
Обізнаний	11	20	25	22,2
Обізнаний, але виявляє прагматичний чи егоїстичний підхід	15	67,2	14	62,5
Не обізнаний	18	12,8	11	15,3
Всього	50	100	50	100

Наступний показник – *виявлення знань про етичні норми терпимості, доброзичливої взаємодії між людьми для мирного співіснування.*

Дослідження вчених М. Лісіної, А. Рояк, Р. Смірної доводять, що взаємодія дошкільників з дорослими і однолітками є змістовною та глибокою діяльністю, яка забезпечує задоволення дитячих потреб у спілкуванні та створює внутрішній комфорт. Спілкування та стосунки дитини з оточуючими є одним із найважливіших факторів психічного розвитку дитини. Відображаючись у свідомості дитини, вони складають образ іншої людини і стають продуктом спілкування [25, с. 72–86]. Тож важливо врахувати виховний вплив педагогів та специфіку сімейних стосунків.

У розділі 2.2 – “Визначення рівня вихованості толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку” нами було визначено структуру вихованості толерантних взаємостосунків старших дошкільників, розроблено та обґрунтовано методику констатувального експерименту, проаналізовано його результати.

Дослідження рівнів вихованості толерантних взаємостосунків старших дошкільників відбувалося у процесі констатувального етапу експерименту, яким було охоплено 50 вихованці дошкільного закладу. Для проведення цієї роботи були обрані контрольна (КГ) та експериментальна (ЕГ) групи, які не мали суттєвих відмінностей за наповнюваністю та статевим розподілом.

Вихованість у старших дошкільників толерантних взаємостосунків розглядали як інтегративне особистісне утворення, що характеризується наявністю в дитини знань про норми і правила терпимої поведінки, позитивного їх переживання як спонуки до певних дій, умінь реалізовувати такі дії у взаємодії з однолітками без зовнішнього регулювання.

Висновки до другого розділу

У ході дослідження було уточнено структуру вихованості толерантних взаємостосунків старших дошкільників. Розширено і доповнено інформацію щодо компоненту, їх критерії, окреслено показники та ймовірні рівні сформованості у старших дошкільників толерантного ставлення: оптимальний ситуативний і низький.

Здійснено експериментальну роботу з дітьми старшого дошкільного віку. На основі отриманих експериментальних результатів у роботі з дітьми та їх узагальнень ми встановили що:

– рівень сформованості показників толерантних взаємостосунків більшості старших дошкільників за пізнавально-когнітивним критерієм можна вважати ситуативним. Вихованці обох (експериментальної і контрольної) груп частково обізнані із морально-етичними нормами терпимої, доброзичливої та чуйної взаємодії між людьми;

– найменше сформовані у вихованців виявилися показники за мотиваційно-поведінковим критерієм, оскільки діти не володіють навичками толерантних взаємостосунків, у них не сформована здатність терпимо відстоювати свої позиції. Часто не вміють дієво відгукуватися на проблемні ситуації, хоча інколи спостерігається безкорисливе бажання допомагати, мотивом якого є співчуття. Конструктивна взаємодія не завжди усвідомлюється і виконується переважно під контролем дорослих.

Виявлена велика група дітей з деструктивним рівнем сформованого уміння стримувати свої емоції та здатністю до терпимої і компромісної взаємодії, що негативно позначається на вихованні толерантних стосунків у колективі.

Інша група дітей, що потребує підвищеної уваги – це діти, яким притаманна егоцентрична поведінка, вони нездатні соціально-прийнятними способами будувати безконфліктні взаємини з однолітками у проблемних ситуаціях, що призводить до проявів нетерпимої, а інколи і агресивної поведінки.

Отже, у ході дослідження з'ясовано, що найвищий рівень вихованості толерантних взаємостосунків у старших дошкільників констатується за емоційно-ціннісним компонентом. Рівень сформованості пізнавально-когнітивного компоненту вищий ніж мотиваційно-поведінковий. Це свідчить про певну суперечливість, коли відповідні взаємостосунки старших дошкільників сформовані як зовнішня (задана вихователем) необхідність, а не як внутрішня потреба і не реалізується у поведінкових проявах.

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНИХ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ЗАСОБАМИ ГРИ

3.1. Обґрунтування та правила педагогічних умов виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку засобами гри

Аналіз стану досліджуваної проблеми на констатувальному етапі показав необхідність створення відповідних педагогічних умов для організації виховання толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку на належному рівні. Для реалізації цієї мети необхідно розв'язати наступні завдання:

- визначити концептуальні підходи і принципи організації освітнього процесу з старшими дошкільниками;
- розробити відповідні педагогічні умови для реалізації основного завдання, та перевірити їх ефективність.

Тож, для розв'язання першого завдання означимо специфічні підходи до організації освітнього процесу в ЗДО.

Найважливішим, на наш погляд, є *гуманістичний підхід до виховання* (Ш. Амонашвілі, І. Бех, М. Бубер, Н. Гавриш, О. Кононко, В. Сухомлинський, та інші).

Закономірно, що „гуманістичний підхід ґрунтується на новій філософії виховання, яка відповідає на запитання про цілі виховання, про те, якою має бути особистість, яке її ставлення не тільки до світу, а й до інших людей, до самого себе. Загальні принципи гуманістичного підходу складають основу взаємної довіри і поваги між всіма учасниками педагогічного процесу. Педагог в усіх справах має бути разом з вихованцями, причому дитина повинна займати активну і творчу позицію у педагогічному процесі.

Проаналізувавши різні концептуальні підходи до виховання, ми прийшли до висновку, що найвідповіднішим цьому підходу є система виховання В. Сухомлинського, у поглядах якого лежать гуманістичні ідеї та толерантні засади [29].

Тому доцільно буде звернутися до основних ідей концепції виховання В. Сухомлинського, в яких найважливішими було виховання моральних взаємостосунків та гуманних почуттів вихованців.

Наступний важливий, концептуальний підхід до виховання, який може сприяти створенню толерантного середовища у освітньому закладі це особистісно орієнтований. Актуальність навчання і виховання дітей на засадах *особистісно орієнтованої педагогіки* доведена у багатьох наукових та педагогічних працях. Вагомий внесок в розвиток і популяризацію навчання і виховання дітей на засадах особистісно орієнтованого підходу належить таким дослідникам, як Л. Артемова, І. Бех, А. Богуш, Н. Гавриш, В. Кремень, О. Коберник, О. Кононко, Н. Лавриченко, В. Оржеховська, Т. Поніманська, Р. Пріма, І. Рогальська, О. Савченко, О. Сухомлинська та інші. В основі наукових пошуків авторів – визнання самоцінності кожної дитини для становлення її місця у взаємодії з навколишнім світом, а саме:

- визнання права кожної дитини на свободу, самовизначення, своєрідність та самовираження;
- підтримка віри і впевненості особистості у своїх силах і можливостях;
- розуміння ролі соціальної активності дитини для становлення суб'єктивної позиції у взаємодії з довкіллям;
- забезпечення природної та індивідуальної динаміки розвитку дитини;
- забезпечення психологічного комфорту кожної дитини.

Дослідження Л. Виготського, П. Гальперіна, І. Зимньої, О. Леонтьєва, Д. Ельконіна, С. Рубінштейна переконують, що у діалектичній залежності з особистісно орієнтованим підходом знаходиться інший важливий підхід до організації освітнього процесу – *діяльнісний*. Цей підхід є важливим для організації ефективного виховання толерантного спрямування тому, що

забезпечить активність та самостійність дитини; перевагу практики над теоретичними знаннями; суб'єктивну свободу дитині у виборі діяльності.

Враховуючи закономірності та особливості характеристик, які необхідно сформувати у дошкільника, виховуючи толерантні стосунки ми розподілили принципи організації виховного процесу на дві підгрупи: *загально-педагогічні та специфічні*.

Загально-педагогічні принципи:

1) доступність та достовірність знань про людину, суспільство та моральні якості, що передбачає науковий підхід до поданої інформації та відповідність віковій дитині;

2) природовідповідності та суб'єктивності, які ґрунтуються на готовності самої дитини до сприйняття матеріалу, стимулюванні її самоосвіти, свідомої поведінки;

3) врахування індивідуальних особливостей кожної дитини, який враховує особистісні якості вихованця, його психіку, систему цінностей, потреби та здібності;

4) опори на повагу і доброзичливе ставлення до особистості дитини, незалежно від її національності, світогляду, фізичних, інтелектуальних даних тощо;

5) доцільність та комплексність застосування різноманітних педагогічних методів, як цілісного процесу виховання, що виявляється в органічних зв'язках різних видів діяльності та їх змісту з наявним ціннісним, моральним, емоційним досвідом особистості, з її сформованими суспільно-ціннісними мотивами поведінки, ставленням до себе та оточуючих. Тут необхідно врахувати домінуючу роль ігрової діяльності та емоційної насиченості занять.

У межах нашого дослідження ми виокремлюємо і ряд *специфічних принципів організації освітнього процесу*:

1) створення комфортного середовища в освітньому закладі.

2) ненав'язливого педагогічного впливу і опори на активність дитини.

3) єдність формування у дітей уявлень про навколишнє середовище та виховання усвідомленої соціальної поведінки.

4) діалогізація та позитивне співробітництво у стосунках.

5) співпереживання як психологічного механізму у вихованні особистості.

Досить глибоко, на наш погляд, дослідила цей аспект В. Новикова як передумову виховання у молодших школярів потреби у добротворенні [8, с. 179–184].

Створення толерантного середовища- перша педагогічна умова, яку ми виділили спираючись на дослідження. Створення толерантного середовища вимагає врахування цілісності цього процесу та основних закономірностей розвитку і становлення особистості дошкільника, згідно яких моральні якості дитини формуються на основі взаємостосунків із оточуючими.

На нашу думку, гуманістична спрямованість виховного процесу перш за все нерозривно пов'язана зі змінами уявлень про сутність педагогічного впливу й ролі педагога в навчально-виховній взаємодії.

Дослідження вчених М. Лісіної, А. Рояк, Р. Смірної також доводять, що взаємодія дошкільників з дорослими і однолітками є змістовною та глибокою діяльністю, яка забезпечує задоволення дитячих потреб у спілкуванні та створює внутрішній комфорт.

Також цінними виявилися висновки Н. Гавриш про професійно-особистісні якості вихователя: ціннісне ставлення до дитини, толерантність і тактовність у взаєминах з дітьми; адекватне сприйняття та розуміння особистості дитини, уміння подивитися на себе „очима дітей”; комунікативна культура; педагогічна інтуїція та уява, емоційна стійкість; креативність; критичність до себе; уміння бачити свої недоліки; емоційність, міміка, жести, манера триматися [2].

Завдання педагога не лише дотримуватися самому і створювати умови для формування толерантності між дітьми, але й попередити прояв негативізму

у стосунках всіх учасників навчально-виховного процесу: різких емоційних проявів амбіційності, настороженості, роздратування, дратівливості, грубості у висловлюваннях, залякування. Всі ці прояви неприпустимі у стосунках із дітьми.

Толерантний педагогічний вплив передбачає наявність у педагога довірливих стосунків із вихованцями, вмінь бачити у кожному вихованці індивідуальність, забезпечувати йому право на власну думку, самостійну дію, підтримувати його самоповагу.

Отже, для повноцінної реалізації процесу виховання толерантних стосунків у дошкільників має відбуватися зміна позиції педагогів у стосунках із сім'єю від інформативної діяльності до партнерства і співпраці в різних видах взаємодії з метою створення толерантного середовища, де реалізуються потреби дитини в рівноправних і справедливих взаємостосунках з дорослими та однолітками.

Наступною педагогічною умовою ефективної реалізації проблеми дослідження ми означили *формування комплексу знань, умінь і навичок толерантної поведінки у дітей*, тобто зміст уявлень дошкільника про толерантні стосунки, людські емоційні стани та їх причини; навички доброзичливого, терпимого ставлення до себе та оточуючих, здатність до емоційної чутливості та сприйняття своєрідності кожної людини. Для цього ми проаналізували програми, які діють у дошкільних закладах України: „Дитина” та „Я у світі” і з'ясували, що найбільше відповідає проблемі нашого дослідження програма „Я у світі” за якою працює заклад дошкільної освіти, де проводилась дослідного-експериментальна робота.

У рамках означеного було виокремлено низку завдань:

1. Сформувати знання та уявлення дитини про толерантні взаємостосунки з оточуючими.
2. Розвивати усвідомлене емоційне сприйняття і ставлення дитини до власного „Я” та інших людей.

3. Формувати навички толерантних взаємостосунків з навколишніми на основі доброзичливості, взаєморозуміння, терпимості, співчуття та безкорисливої готовності допомагати іншим.

Відомо що, методи виховання є своєрідними інструментами в діяльності вихователя. Їх дієвість залежить від використання виховних засобів.

Ще одним методом виховання толерантності є етична бесіда та діалог з дитиною в процесі знайомства з навколишнім, художньою літературою, фольклором і мистецтвом різних народів, релігійними заповідями, з важливими віхами історії, війнами і їх наслідками, поняттям про милосердя, людську благородність і міжнаціональну спорідненість.

Найважливіший, на нашу думку метод – це *гра*, як основний вид діяльності дітей дошкільного віку. Адже саме в цій діяльності дитина отримує всю необхідну інформацію для свого розвитку.

Поряд з ігровою діяльністю необхідно зазначити важливу роль *розігрування і розв'язання проблемних ситуацій морального вибору*. Саме під час розігрування таких ситуацій, як зазначається у праці А. Богуш та Н. Гавриш „Методика ознайомлення дітей з довідками у дошкільному навчальному закладі”, виникають і вирішуються основні конфлікти дитячого життя: у що грати, кого приймати в гру, хто буде головним.

Таким чином, наступним важливим виховним чинником у освітньому процесі є *спільна діяльність дітей і дорослих*. Це зображувальна та музична діяльність, драматизація, організація свят, спільна праця, прогулянки, спостереження і ознайомлення з навколишнім.

Ще одним методом виховання толерантності є *етична бесіда та діалог з дитиною* в процесі знайомства з навколишнім, художньою літературою, фольклором і мистецтвом різних народів, релігійними заповідями, з важливими віхами історії, війнами і їх наслідками, поняттям про милосердя, людську благородність і міжнаціональну спорідненість.

Особливу роль *читання та обговорення художньої літератури*. Це зумовлено тим що розуміння моральних колізій твору у дітей виникає досить

рано і виступає внутрішнім регулятором гуманних взаєностосунків. Так, наприклад казка, на думку фахівців, трансформована у гру-драматизацію, здатна наблизити дійове співпереживання (В. Киричок, Н. Химич). Тимчасове і умовне ігрове перевтілення формує позитивну емоційну сферу.

Тому не можемо не наголосити про важливість безпосереднього *виховного впливу дорослого* (як педагогічних працівників, так і батьків) через власний приклад, діалог, настанови, попередження, переконання, поради, адекватне оцінювання, спонукання, схвалення і підтримку.

На даному етапі дослідження нашою метою було проаналізувати стан та протиріччя процесу створення толерантного середовища у дошкільних закладах і роль у цьому педагогічного колективу. Саме тому були конкретизовані завдання цієї частини експерименту *за трьома напрямками:*

1. Робота з педагогічним колективом дошкільного закладу:

- визначення рівня сформованої толерантності в педагогів;
- з'ясування уявлень педагогічних працівників про зміст та поняття досліджуваної проблеми;
- вивчення стану взаєностосунків педагогів із вихованцями в межах проблеми дослідження.

2. Робота з батьками:

- з'ясування обізнаності батьків про толерантність;
- визначення рівня усвідомлення важливості виховання толерантності в дітей;
- аналіз сімейних взаєностосунків та засобів впливу на виховання дитини.

Тому, ми провели анкетування вихователів, методистів та завідувачів.

Мета застосованих методів: з'ясувати в цілому ставлення широкого кола педагогів до питань досліджуваної проблеми, її змісту, проявів, засобів виховного впливу.

1. На початку експерименту для забезпечення достовірності та владності результатів обстеження (коли ще не було оголошено проблему дослідження), ми провели два тести, які могли виявити рівень та стан сформованих толерантних установок у педагогічних працівників.

2. Педагогам було запропоновано опитувальник для діагностики здатності до емпатії (Н. Єпштейн, А. Мехрабіан). Зазначений опитувальник розроблений американськими авторами Н. Єпштейн, А. Мехрабіан у 1972 р., а у 1986 р. був адаптований і використаний російськими вченими Ю. Орловим і Ю. Ємельяновим [38, с. 172] та ідеально підходить для визначення рівня певних аспектів толерантних якостей у педагогів.

3. Проведений тест (див. додаток Б) виявив низку тверджень, які свідчать про необхідність виявлення співпереживання та милосердя, розуміння емоційного стану іншої людини викликали одноголосну згоду. У той же час 10% вважає, що маленькі діти плачуть без причин, а 35% не засмучуються з приводу страждання тварин, що на нашу думку, є проекцією милосердності людини у цілому. Неочікуваним було і те, що 25% опитуваних не переймаються думкою інших, коли приймають рішення, тобто не враховують інтереси інших.

4. Для діагностики загального рівня толерантності педагогів був проведений тест-опитувальник на виявлення рівня загальної толерантності (див. додаток В). Стимульний матеріал опитувальника складався із тверджень, які відображали загальне ставлення людини до навколишнього світу та соціальні установки у різних сферах взаємодії, де проявляються толерантність та інтолерантність людини.

5. Результати опитування показали, що переважна більшість педагогів мають середній рівень толерантності (90%). Тобто це люди, яким характерне співвідношення як толерантних так і інтолерантних рис. У різних соціальних ситуаціях вони ведуть себе по різному.

6. Наступний метод – усне і письмове опитування педагогічних працівників. Передбачалося з'ясувати в цілому ставлення широкого кола педагогів до питань досліджуваної проблеми, її змісту, проявів у колективній взаємодії, засобів педагогічного впливу, а також як педагог оцінює себе (див. додаток Д).

7. Було з'ясовано, що респонденти не знають основної характеристики толерантної людини, майже всі асоціюють таку людини з вихованою, культурною, врівноваженою, яка вміє спілкуватися з іншими, 10% назвали таку людину терплячою та коректною, але жоден не охарактеризував її терпимою до чужих думок і переконань, як ключового означення. Проте 60% опитуваних приписують собі цю якість. Водночас більшість (75%) не готові миритися з чужою позицією, яка не співпадає із їхньою. Що свідчить про не розуміння терміну – „толерантність”.

8. Щоб завершити повний аналіз стану виховного середовища у дошкільних закладах та перевірити достовірність отриманих даних, було проведено приховане, а інколи і включене спостереження за взаємодією вихователів із всіма суб'єктами педагогічного процесу (дітьми, батьками, колегами та іншими працівниками закладу).

9. Метою спостереження було з'ясувати стиль взаємостосунків педагогів із вихованцями у межах проблеми дослідження: уміння вихователя терпимо взаємодіяти з дітьми, розуміти їхній стан та потреби, характерні емоційні особливості.

10. Для цього ми звернулися до наукового доробку О. Клепцової, яка проаналізувала терпимі і нетерпимі позиції у педагогічному процесі (емпатії, вимогливості та прийняття) і виокремила дев'ять типів керівництва у стосунках до суб'єктів педагогічного впливу: зневага, поблажливість, зарозумілість, співробітництво, терпелівість, відстороненість, поступливість, безпорадність та імпульсивність [21, с. 54–60].

11. У ході спостереження за діяльністю експериментальної групи педагогів (12 осіб) ми переконались, що дійсно існують всі типи взаємостосунків серед суб'єктів педагогічного процесу, але у змішаному вигляді і їх можна згрупувати за трьома позиціями: зверху (зневага, поблажливість, зарозумілість), позиція разом (співробітництво, терпеливість, відстороненість) та знизу (поступливість, безпорадність, імпульсивність).

Для достовірнішого розуміння стану досліджуваної проблеми у дошкільних закладах було проведено аналіз навчально-виховних планів вихователів. З'ясовано, що робота з формування толерантних якостей дитини планується дуже фрагментарно і непослідовно. Інколи на заняттях з мовленнєвого розвитку та художньої літератури плануються теми на морально-етичну проблематику близьку до нашої проблеми. На прогулянках плануються бесіди з дітьми на морально-етичну тематику, рідше – дидактичні ігри та трудові доручення, які б закріплювали уміння дітей, отримані теоретично. У планах також не відображено співпрацю вихователів та батьків з цієї проблеми, не плануються спільні заходи (бесіди, диспути, консультації, свята) на відповідну тематику.

Результати застосованих методів вивчення стану діяльності педагогічних працівників щодо створення толерантного виховного середовища дають можливість зробити такі висновки:

1) педагогічні працівники дошкільних закладів виявили низьку обізнаність про зміст та поняття досліджуваної проблеми, але усвідомлюють важливість формування толерантних взаємостосунків у суспільстві;

2) педагоги мають середній рівень толерантності та емпатійності;

3) у педагогічних колективах сумарно переважають авторитарні та ліберальні стилі керівництва, причому в окремо взятій групі вживаються вихователі з різними стилями керівництва. Таке керівництво дитячим колективом не сприяє створенню толерантного середовища;

4) відсутність програм і розробок щодо досліджуваної проблеми ускладнює вибір змісту, методів, прийомів, форм і способів виховання толерантних якостей у дошкільників.

Другий напрям роботи було визначення націлювався на вивчення другої педагогічної умови виховання толерантних взаємин у дітей старшого дошкільного віку та стосувався позиції батьків щодо виховання толерантності та наявності необхідних умов для цього у сім'ї. Він передбачав:

- виявлення обізнаності батьків про толерантність;
- визначення рівня усвідомлення важливості виховання толерантності у дітей;
- аналіз сімейних взаємостосунків та засобів впливу на виховання дитини.

Було опитано 30 респондентів. Спочатку батькам запропонували анонімне тестування (див. додаток Е) .

У ході опитування батьків було з'ясовано що, найчастіше батьки обирали такі характеристики як „уміння досягати своєї мети” та „уміння відстоювати себе”.

Охарактеризуємо загальний результат опитування батьків. Необхідно зазначити, що майже всі батьки обирали хоча б одну характеристику, яка оцінюється за тестом високо, як толерантна якість. Але лише 16% опитаних батьків за даним тестом набрали високі бали (від 90 до 112), що свідчить про їх бажання виховати у своїх дітей толерантні якості. 60% набрали достатній і середній бал (від 70 до 90); 19% – низький (від 60 до 70 балів) і 5% батьків набрали дуже низький бал (від 50 до 60 балів), де не були обрано жодної якості, що співвідноситься із толерантністю.

Щоб переконатися, що це розуміння реалізується в житті, батькам було запропоновано анонімний письмовий опитувальник, який був схожий з тим, що давали вихователям, з невеликими змінами (див. додаток Ж).

Було з'ясовано, що батьки також не орієнтуються у змісті та основних аспектах толерантності. Майже всі характеризують цю якість як людяність, культурність, дипломатичність та коректність, але жоден не охарактеризував її терпимою до чужих думок і переконань.

Тож проведене обстеження колективу батьків дає змогу констатувати такі результати: з одного боку нерозуміння змісту цього терміну і його характеристик, середній рівень усвідомлення важливості толерантних якостей у дітей, розуміння власної ролі та ролі педагога, як носія виховного процесу у формуванні толерантності дошкільників, а з іншого – перевага авторитарного стилю стосунків із дітьми та небажання розуміти і терпимо взаємодіяти з ними.

Таким чином, результати констатувального етапу дослідження дали підстави вважати стан освітнього процесу в закладах дошкільної освіти з досліджуваної проблеми та рівень вихованості толерантних взаємостосунків у старших дошкільників як такий, що потребує корегування. Вважаємо необхідним надалі окреслити педагогічні умови, які здатні підвищити ефективність виховання у старших дошкільників толерантних взаємостосунків.

Таким чином, підсумовуючи вище викладене ми прогнозуємо, що забезпечення ефективного процесу виховання толерантних взаємостосунків буде при умові забезпечення визначених концептуальних підходів, специфічних принципів організації освітнього процесу та відповідних педагогічних умов.

3.2. Програма та методика виховання толерантних взаємостосунків у старших дошкільників засобами гри

Напрями роботи на формувальному етапі експериментально визначені відповідно до обгрунтованих і практично вивчених педагогічних умов виховання толерантних взаємин у дошкільників.

У цьому підрозділі представлено хід проведення формувального етапу дослідження, який був організований за такими напрямками:

- *робота з організації цілеспрямованої і конструктивної взаємодії педагогічного колективу та сім'ї з метою створення толерантного виховного середовища;*
- *використання педагогічного потенціалу гри у роботі зі старшими дошкільниками з метою формування у них толерантних взаємостосунків з оточуючими.*

На початку формувального експерименту згідно із першим напрямом була проведена пропедевтична робота з педагогами, які працюють з вихованцями експериментальних груп та їх батьками. Наше завдання стосувалося підвищення рівня їхньої професійної компетентності з досліджуваної проблеми, вироблення навичок толерантної взаємодії з колегами, батьками та вихованцями. Відповідно були заплановані і проведені інтерактивні види роботи. Проаналізуємо перераховані інтерактивні методи роботи:

1. Теоретико-методичний семінар з теми „Психологія толерантності людських стосунків”. Мета – ознайомити педагогів з історичним та теоретичним аспектом досліджуваної проблеми, а також із сучасними тенденціями розвитку її в освітньому просторі.

У ході роботи семінару було проведено *інтерактивну ділову гру „Спільний проект толерантного колективу”*, де учасники ділилися своїм розумінням цього поняття, складали портрет толерантної людини, порівнювали

із портретом толерантної особистості. визначали сформованість власних толерантних якостей (див. додаток З).

Наприкінці семінару були підведені підсумки щодо важливості теми обговорення.

2. Навчально-методичні тренінги для педагогів експериментальних груп з тем: „Вчимося толерантності”, „Методи та прийоми виховання толерантності у дітей”. Мета тренінгів була ознайомити учасників із способами толерантної взаємодії, сформувані навички безумовного прийняття вихованців, навчити прийомам активного та ефективного слухання, вправляти у безконфліктному, терпимому вирішенні проблемних ситуацій з вибором „Я-повідомлення” чи „Ти-повідомлення” (див. додаток Л).

У ході роботи було проаналізовано стан стосунків „вихователь-співробітник”, „вихователь-дитина”, „вихователь-батьки”, „дитина-дитина” і зроблені відповідні висновки. По закінченню тренінга, враховуючи особливості віку дітей, отриманих висновків та поставлених завдань, учасниками були визначені вимоги до стилю стосунків вихователя з дітьми, який би відповідав принципам толерантності:

Тож, у ході роботи з педагогічним колективом були розширені знання з проблеми дослідження, про форми та методи виховання толерантних взаємостосунків вихованців. Набуті навички практичні уміння з організації відповідного освітнього та виховання толерантних, доброзичливих взаємостосунків.

Наступним завданням першого напряму роботи була співпраця із родинами дошкільнят. Ця діяльність передбачала педагогічну просвіту та її реалізацію у різних формах, які мали певну системність та послідовність і проходила за такими основними напрямами:

Сформувані усвідомлення важливості виховання вказаної якості у себе та дітей, розвиток толерантного ставлення батьків до оточуючих, а особливо до своїх дітей. Серед методів і форм роботи з цього напрямку ми використовували такі: індивідуальні бесіди, консультацій, педагогічні лекторії, (див. додаток Н) , проведення відкритих вечорів, дні відкритих дверей, участь у благодійних акціях, виготовлення інформаційних стендів, розповсюдження пам'яток для батьків.

Отже розвиток комунікативних та інтелектуальних здібностей дітей, розуміння самого себе та навколишніх людей, емоційне благополуччя та комфорт реалізується через любов до дитини з боку батьків, реалізації толерантності, поваги і співробітництва.

З метою формування комплексу знань, умінь і навичок толерантної взаємодії дітей; застосування форм та методів виховної роботи для ефективного реалізації основного завдання щодо виховання толерантних взаємостосунків була розроблена програма „Виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку” (див. дод. А). Програма побудована на засадах особистісно зорієнтованого, гуманістичного та діяльнісного підходів і розрахована на взаємодію всіх суб'єктів освітнього процесу. Система роботи з досліджуваної проблеми схематично зображено на рис. 3.1 і взято за основу для реалізації педагогічних умов виховання толерантних взаємостосунків у дошкільнят.

У межах окреслених нами етапів педагогічної роботи з виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку визначені завдання та методи роботи.

Перший етап – перцептивного накопичення елементарних знань та уявлень про толерантність і її важливість у стосунках людей, усвідомлення багатогранності, розмаїтості людського суспільства, унікальності кожного і власного „Я”, необхідності розуміти і доброзичливо ставитись до інших для мирного співіснування з.

Рис. 3.1

Другий етап – розвиток емоційно-чуттєвого досвіду та системи ціннісних орієнтирів дитини: здатності розрізняти та оцінювати емоційні стани та почуття, розвиток емпатії та доброзичливих проявів, поступливого та рівноправного ставлення до навколишніх.

Третій етап – є формування навичок толерантних стосунків дітей з навколишніми на основі конструктивної, терпимої і компромісної взаємодії, що забезпечувало реалізацію показників за мотиваційно-поведінковим критерієм.

Кожен із визначених етапів, як частина цілого, відносно самостійний, і водночас, взаємопов'язаний з іншими, має свій зміст, завдання, методи і форми виховної роботи. Розглянемо їх детально.

I етап – перцептивне накопичення знань та уявлень.

Для подолання недоліків формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку, які виявлені у ході констатувального дослідження знань та уявлень дітей з означеної теми, нами були сформульовані такі завдання на цьому етапі:

- 1) формувати у дитини свідоме ставлення до самого себе, як до особистості, яка має свою гідність, права і обов'язки, свої переваги і недоліки;
- 2) знайомити дітей із різними моральними характеристиками та якостями людини, у тому числі з поняттями: терпимість, милосердя, доброзичливість;
- 3) формувати знання про різноманітність, багатонаціональність людського суспільства та важливість мирного співіснування між ними.

II етап – розвиток емоційно-чуттєвого досвіду та системи ціннісних орієнтирів.

Для подолання недоліків розвитку емоційно-чуттєвої та ціннісної сфери дитини з досліджуваної проблеми були визначені такі завдання:

- 1) учити дитину розрізняти та оцінювати свої і чужі емоційні стани, почуття, співвідносити їх із вимогами дорослих.
- 2) формувати вміння адекватно реагувати на почуття, вчинки та позиції навколишніх.
- 3) учити керувати своїми емоціями, проявляти справедливе та рівноправне ставлення до навколишніх.

У ході нашого експерименту основним, ми вважали, створення позитивної емоційної атмосфери в групі, що включала такі елементи: традиційні зустрічі і прощання дітей з усмішками, веселими репліками та запитаннями про час проведений вдома;

III етап - формування навичок толерантних взаєностосунків.

Низький рівень сформованих у дітей навиків толерантних взаєностосунків у колективі на констатувальному етапі дослідження та ряд недоліків у мотивації цих стосунків визначили такі завдання:

- 1) навчати дітей правилам культурного відстоювання своїх позицій на засадах доброзичливості та терпимості;
- 2) формувати здатність відгукуватися на страждання, неприємності інших та прагнення допомагати їм;
- 3) сформувати вміння терпимо та конструктивно взаємодіяти з оточуючими у різних видах діяльності.

Щоб реалізувати перше завдання третього етапу ми намагалися вихованцям прищеплювати базові соціальні навички: правила культурної взаємодії, вміння доброзичливо відстоювати свою позицію, думку, бажання, терпимо вислуховувати інших, навіть коли це не цікаво, тактовно, без образ критикувати чи хвалити інших.

У цій роботі відбувалися важливі і складні процеси налагодження і вправління доброзичливих і конструктивних взаєностосунків дітей.

Важливість третього етапу роботи зумовлена тим, що необхідно було трансформувати зовнішню регуляцію дитячої поведінки на внутрішню. Одночасно зазначимо, що описані етапи були у діалектичному взаємозв'язку та доповнювали один одного. Це сприяло більш повній і ґрунтовній реалізації поставленої мети.

Таким чином, було проаналізовано інтерактивні методи роботи та визначені завдання та методи роботи.

3.3. Результати формувального етапу дослідно-експериментальної роботи

У ході контрольного етапу експерименту, ми помітили значні зміни у стосунках дітей, пов'язані з толерантними проявами. Щоб переконатися у результативності розробленої і впровадженої нами системи роботи, було визначено низку завдань контрольного етапу дослідження:

1. Визначити динаміку змін, що відбулися у процесі виховання толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку з дорослими та однолітками;
2. Порівняти особливості толерантних взаємостосунків в експериментальних та контрольних групах після формувального етапу експерименту, та підтвердити правильність висунотої гіпотези.

Для реалізації поставлених завдань проведено серію контрольних зрізів, які по суті аналогічні тим, що проводились на констатувальному етапі.

Спершу було визначено, рівень обізнаності дітей власне про себе, про загальнолюдські морально-етичні норми та доброзичливі взаємостосунки між людьми, що був сформований у дітей після формувальної роботи. Ми виявили значне підвищення усвідомлення дитини своїх власних якостей і характеристик, у більшості дітей міцно закріпилося позитивне ставлення до себе, причому, діти чітко й активно виділили як позитивні, так і негативні власні якості, що засвідчить відсутність не бажаної егоцентричності.

Відбулися зміни і в контрольних групах, проте на відміну від експериментальних, зрушення фіксувались незначні, які ми пов'язували із дорослішанням вихованців і відповідно збільшенням отриманих знань. Результати сформованого пізнавально-когнітивного компоненту толерантної особистості дошкільника у порівнянні з результатами початкового етапу узагальнено у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Динаміка сформованості рівнів толерантних взаємостосунків за показниками пізнавально-когнітивного компонента у контрольних та експериментальних групах

Рівні	Зафіксовано до формувального експеримента (у %)		Зафіксовано після формувального експеримента (у%)		Різниця у %	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Оптимальний	21,3	20,3	48,6 (34)	25,0	+27,3	+5,3
Ситуативний	60,9	59,7	40,0(28)	62,5	-20,9	+2,8
Деструктивний	17,8	20,0	11,4(8)	12,5	-6,4	-7,5

Дані таблиці, засвідчують різницю між попередніми і прикінцевими результатами отриманими в експериментальних та контрольних групах і ця різницядосить суттєва. Це свідчить про результативність проведеної роботи з виховання толерантних стосунків дошкільників за пізнавально-когнітивним критерієм.

Змістове наповнення другого етапу передбачало розвиток у дітей емоційно-ціннісних проявів стосовно себе та оточуючих. Діагностика результатів нашої роботи на другому етапі щодо розвитку мала виявити, перш за все, ціннісне ставлення дитини до себе та уміння розрізняти власні емоції і почуття. На констатувальному етапі експерименту було виявлено досить високий рівень (приблизно 90%) розпізнавання піктограм з різними емоціями, але проблемним для дітей було співвідносити свої емоції і почуття відповідно тих ситуацій, які були їм запропоновані (справлялися із завданням приблизно 20%). Крім того, на констатувальному етапі була виявлена велика група дітей (біля 66%) з тривожним, а подекуди і агресивним станом, які не адекватно реагували на запропоновані ситуації. Низка впроваджених вправ на емпатію та тренування емоційних реагувань (вправи на релаксацію та зняття емоційного

напруження, психогімнастика тощо) на формувальному етапі сприяла корекції вказаних емоційних проблем.

За емоційно-ціннісним критерієм мали виявити рівень здатності дитини до емоційного сприйняття, адекватного реагування та оцінювання позиції, вчинків і почуттів інших.

Порівнюючи результати зрізів за даним показником з аналогічними у контрольних групах, ми переконалися, що без спеціально організованих тренування і пояснень, діти дошкільного віку не зможуть самостійно знаходити правильне рішення в проблемних ситуаціях.

Отже, після проведеної формувальної дослідницько-експериментальної роботи та аналізу її результатів, було зафіксовано зростання в експериментальних групах кількості дітей з оптимальним рівнем сформованості за емоційно-ціннісним критерієм на 28,1%, а серед дітей із ситуативним рівнем – на 11,4% та зменшення кількості дітей із низьким рівнем – на 16,6%.

Тож можемо стверджувати, що розроблена система роботи, що реалізувалась на формувальному етапі експерименту дозволила розвинути емоційно-ціннісну сферу дошкільників, навчити їх розуміти власні емоції і почуття, більш-менш стримано виявляти свої емоції, а також сформувати їх здатність до адекватного емоційного відгуку на позиції та почуття інших.

Найбільш низькі результати на констатувальному етапі експерименту були виявлені, щодо умінь і навичок старших дошкільників толерантно взаємодіяти з однолітками, налагоджувати терпимі та конструктивні стосунки з оточуючими. Результати діагностики показали, переважна більшість (41,4% у експериментальних і 44,7% у контрольних групах) у конфліктних чи проблемних ситуаціях обирали тактику уникнення, вередування чи погроз, пошуку допомоги у дорослого, або ж виявляли дитячу безпорадність. Головною умовою був позитивно забарвлений емоційний фон у будь-якому виді діяльності. Ряд психологічних корекційно-профілактичних вправ були націлені на тренування дітей у стримуванні своїх почуттів, соціально-прийнятним способом позбуватися негативних емоцій. У той же час, кожній дитині давалася

можливість сміливо висловлювати, відстоювати і головне перевіряти на практиці свою думку чи позицію, але без образ і насильства стосовно інших.

На останок ми продіагностували рівень умінь дітей конструктивно і толерантно взаємодіяти з іншими людьми в різних видах діяльності до й після формувального етапу дослідницько-експериментальної роботи. Нас цікавило чи навчилися діти узгоджувати свою поведінку та бажання з метою та інтересами інших учасників взаємодії, чи можуть поступатися „своїм” заради „колективного” або конструктивно і доброзичливо відстоювати свою позицію заради спільної мети. Дітям було важко усвідомити важливість кожного учасника взаємодії, як рівноправного партнера, безконфліктно визначатися з правильним вибором, бо кожен вважав свої пропозиції та рішення правильнішими. Для реалізації даного завдання були організовані колективні види діяльності (ігрова, трудова, театралізована та зображувальна діяльність). Діти постійно вправлялися у пошуку компромісних рішень, узгоджували власні дії з партнером, сприймали його ідеї і пропозиції. І хоча, не завжди вдавалося досягати бажані результати з причин обмежених можливостей дітей цього віку, щодо варіативності трансформації і застосування уявної поведінки в повсякденному житті, все ж були зазначені певні зрушення у бік збільшення проявів саме терпимих та конструктивних стосунків.

Аналіз трьох показників *мотиваційно-поведінкового компоненту* засвідчив зростання якісних та кількісних змін в експериментальних групах дітей з оптимальним рівнем сформованості на 10,1% вихованців, із ситуативним рівнем – на 3,6% і зменшення кількості дітей із низьким рівнем – на 12,6%. Сукупність зрізів за усіма показниками мотиваційно-поведінкового критерію оформлені в таблиці 3.3.

**Динаміка сформованості рівнів толерантних взаємостосунків
дошкільників за показниками мотиваційно-поведінкового компонента в
контрольних та експериментальних групах**

Рівні	Зафіксовано до формувального експеримента (у %)		Зафіксовано після формувального експеримента (у%)		Різниця у %	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Оптимальний	17,5	17,1	27,6	20,8	+10,1	+3,7
Ситуативний	44,7	43,4	47,1	42,7	+3,6	-0,7
Низький	37,8	39,5	25,2	36,5	-12,6	-3,0

На завершення необхідно зазначити, що про загальні зміни в усвідомленні дошкільників суть толерантних взаємин з дорослими і однолітками, ми визначали за по заключної бесіди, в якій вони висловили свої міркування. Дітям були поставлені такі запитання:

1. Кого ти вважаєш хорошою людиною? Чому?
2. Як розумієш слова: „права людини“, толерантний, стриманий, ввічливий?
3. Як ти гадаєш, чи можна дітей з твоєї групи вважати стриманими?
4. Як ти розумієш, що таке людська доброта, людяність?
5. Чи любиш ти гратися, працювати, із дітьми твоєї групи? Чому?
6. Що ти робиш, коли тебе чи твоїх друзів хтось ображає?
7. Назви лагідні, добрі слова, які ти знаєш. Коли ти їх вживаєш?
8. Назви злі, сердиті слова. Чи вживаєш ти їх, в яких випадках?
9. Чи ображав ти кого-небудь із своїх друзів?
10. Чи завжди ти ведеш себе так, як хочеться?

Під час колективної бесіди у цілому дошкільники експериментальних груп продемонстрували загальну толерантну установку в своїх висловлюваннях: сформованість уявлень про елементарні правила культурного

доброчливого спілкування та знань про моральні цінності, проявили уміння виділяти і більш-менш об'єктивно оцінювати свої якості, почуття та емоції інших людей; спрямованість на позитивне прийняття і розуміння „Інших”, на емоційну і практичну підтримку тих, хто потребує її, на безконфліктну взаємодію. Значно нижчу активність проявили дошкільники контрольних груп. Виділялася лише невелика група дітей, які активно брали участь в обговоренні заданих питань, решта дошкільників виявляли неадекватні судження або нічого не могли відповісти на запитання.

Отримані дані поставленого експерименту за всіма критеріями в цілому зафіксували значне зростання рівнів сформованості толерантних стосунків в старших дошкільників експериментальних груп та незначні зміни в контрольних.

Для співставлення отриманих даних ми вдалися до методу порівняльного аналізу, математичної обробки та узагальнення отриманих даних. Середній коефіцієнт отримали шляхом відношення суми отриманих даних за кожним критерієм на їх кількість і зафіксували в таблиці 3.4.

Як видно з таблиці, відбулося значне зростання кількісних показників оптимального рівня вихованості толерантних взаємостосунків, де різниця становить +21,9% (ЕГ) і +2,1% (КГ). Зростання відбулося, здебільш, за рахунок якісних змін в групах дітей із середніми рівнями, які при майстерно організованих педагогічних впливах швидко змінили ситуативні прояви толерантної поведінкових на стабільні відповідні взаємостосунки з оточуючими.

Таблиця 3.4

Порівняння динаміки сформованості рівнів вихованості толерантних взаємостосунків старших дошкільників (%)

Рівні	До формульовального Експерименту		Після формульовального експерименту		Різниця у %	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Оптимальний	22,1	22,0	44,3	24,1	+22,2	+2,1
Ситуативний	50,9	49,0	40,0	51,7	-9,1	+1,7

Деструктивний	27,0	29,0	15,7	24,2	-11,3	- 5,2
---------------	------	------	------	------	-------	-------

Отже, результати контрольного зрізу та їх порівнянь з результатами констатувального етапу експерименту підтвердили ефективність проведеної формуально-дослідницької роботи, оскільки відбулися якісні та кількісні зміни в рівнях розвитку толерантних взаємостосунків вихованців, які ми зобразили відповідні на рисунку 3.2.

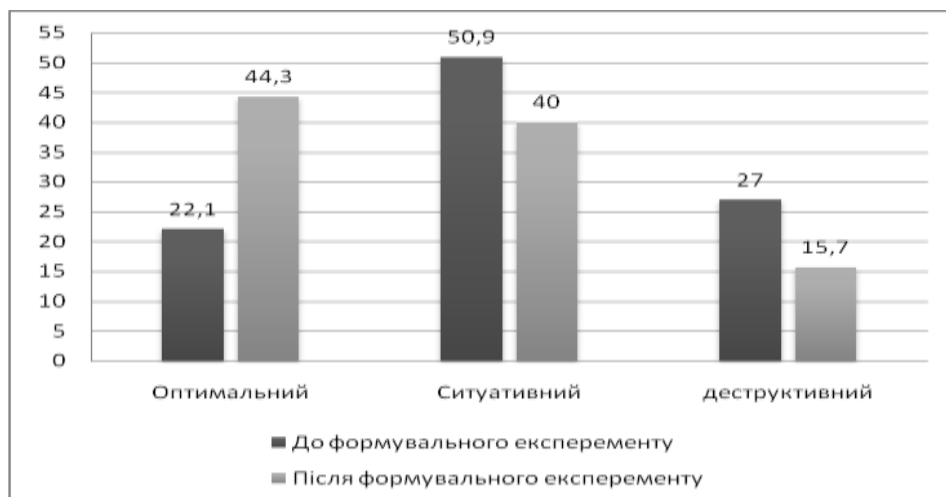

Рис. 3.2. Динаміка рівнів вихованості толерантних взаємостосунків дітей в експериментальних групах.

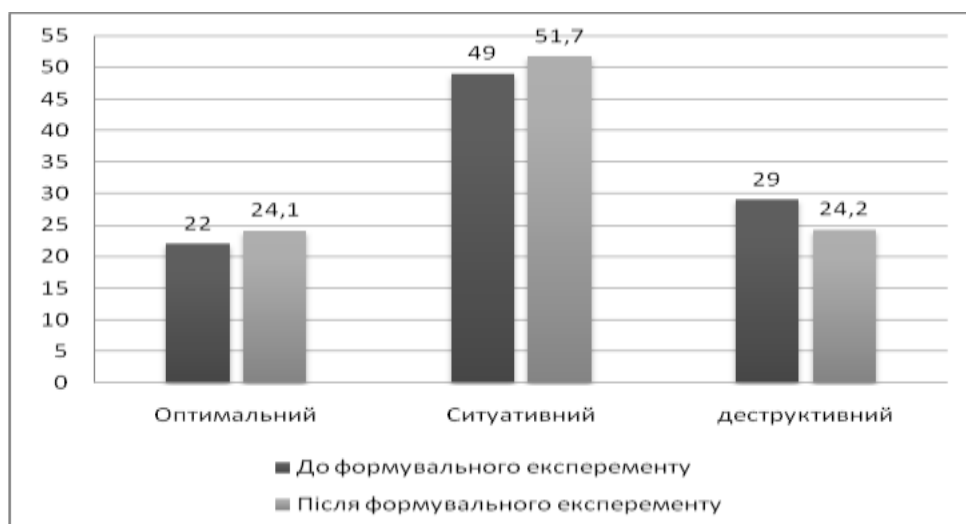

Рис. 3.3. Динаміка рівнів вихованості толерантних взаємостосунків дітей у контрольних групах.

Таким чином, експериментальне дослідження засвідчило, що реалізація відповідних теоритично обгрунтованих і емпірично перевірених сукупності концептуальних підходів та принципів організації освітнього процесу, забезпечення спеціально створених педагогічних умов сприяло оптимальному вихованню толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку.

Висновки до третього розділу

У ході теоретичного пошуку було визначено і охарактеризовано концептуальну основу забезпечення виховання толерантних взаємостосунків старших дошкільників: гуманістичний, особистісно-зорієнтований, діяльнісний підходи до виховного процесу та специфічні принципи, зокрема: створення толерантного середовища в освітньому закладі; ненав'язливого педагогічного впливу і опори на активність дитини; єдність формування у дітей уявлень про навколишнє середовище та виховання усвідомленої соціальної поведінки; діалогізація та позитивне співробітництво у стосунках; співпереживання як психологічного механізму у вихованні особистості.

Теоретичний аналіз та діагностика стану проблеми у дошкільних закладах допомогли визначити, охарактеризувати та впровадити в практику освітнього процесу закладів дошкільної освіти педагогічні умови виховання основ толерантних взаємостосунків у старших дошкільників засобами гри, а саме:

- цілеспрямована і конструктивна взаємодія педагогів і сім'ї з метою створення толерантного виховного середовища, що характеризується взаємною довірою і повагою.

- накопичення знань та уявлень дитини про толерантні взаємостосунки з оточуючими; формування комплексу умінь і навичок толерантних взаємостосунків дітей;

- застосування спеціально підібраних педагогічних форм та методів для ефективної реалізації поставлених цілей (*методи формування свідомості дошкільника; методи емоційного розвитку та самовиховання; методи організації діяльності, спілкування, формування досвіду толерантних стосунків*)з акцентуванням уваги на ігрових формах.

Дослідно-експериментальна робота з виховання толерантних взаємостосунків у старших дошкільників реалізовувалася за трьома етапами: перцептивного накопичення знань та уявлень; розвитку емоційно-чуттєвого досвіду та системи ціннісних орієнтирів; формування навичок толерантних

взаємостосунків, які відповідали визначеній структурі вихованості толерантних взаємостосунків старших дошкільників.

Результати проведеного контрольного етапу дослідження доводять ефективність визначених педагогічних умов, упровадження яких сприяло вихованню толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку.

ВИСНОВКИ

В наслідок проведеного дослідження ми прийшли до таких висновків .

За першим завданням доведено важливість, актуальність обраної проблеми для реалізації гуманістичних ідей формування особистості, що тісно пов'язані із вихованням толерантності й наразі вважається одним із важливих завдань сучасної освіти. Встановлено, що відчизняні і зарубіжні науковці займалися і продовжують працювати над розробкою і реалізацією системи заходів щодо виховання толерантності та профілактики інтолерантності в суспільстві.

З'ясовано, що означена проблема досліджувалася лише стосовно дітей більш старших вікових категорій. Науковцями вивчалися окремі аспекти виховання гуманної особистості дошкільника, серед яких: формування гуманної поведінки старших дошкільників; особливості становлення у них ціннісного ставлення до однолітків; виховання людяності; специфіка прояву гуманних взаємин дошкільників; проблеми морально-етичного та духовного розвитку особистості; виховання справедливих взаємин; формування у дитини почуття цінності іншої людини тощо. Проблема виховання толерантності у дітей дошкільного віку досліджувалося лише частково, зокрема: формування толерантних стосунків дошкільників засобами мистецтва; прояви основ толерантності у дошкільників у дружбі. У результаті узагальнення наукових характеристик основних дефініцій досліджуваної проблеми з'ясовано, що виховання толерантних взаємостосунків старших дошкільників – це процес формування під впливом спеціально створених педагогічних умов особистості дошкільника, здатного до свідомих характерних проявів (безкорисної турботи та чуйності; доброзичливих емоційних проявів та емпатії; рівноправного, поступливого ставлення до оточуючих; позитивного прийняття себе та стриманого відстоювання своїх позицій), які виявляються у вчинках, спілкуванні та спільній діяльності з оточуючими.

За другим завданням. У результаті аналізу вікових і психологічних

утворень у дошкільників означеної вікової групи, провідних мотивів їх поведінки та характерних толерантних проявів у взаємостосунках із оточуючими, було суттєво доповнено і розширено сутність поняття “виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку”.

У ході аналізу психолого-педагогічної літератури, вікових і психологічних особливостей розвитку старших дошкільників була визначена структура вихованості у них толерантних взаємостосунків (сукупність стійких зв'язків, які забезпечують цілісність суб'єкта і тотожність самому собі, тобто збереження основних його властивостей при різних зовнішніх і внутрішніх змінах), яка включала три взаємопов'язані компоненти: пізнавально-когнітивний, емоційно-ціннісний, мотиваційно-поведінковий. Критеріями пізнавально-когнітивного компоненту обрали знання і розуміння; емоційно-ціннісного – ставлення, ціннісні орієнтації; мотиваційно-поведінкового – мотиви, вміння, навички.

Показниками критерію знання стали: знання про етичні норми терпимої, доброзичливої взаємодії між людьми для мирного співіснування, про різні емоції, почуття та поведінку людей; розуміння – усвідомлення власної своєрідності та інших людей, важливості турботливого та чуйного ставлення до навколишніх. Показниками критерію ціннісних орієнтацій визначені: уміння оцінювати і розрізняти власні емоційні стани та прояви, співвідносити їх із вимогами у колективі; ставлення – здатність до емпатії, емоційного сприйняття та оцінювання почуттів, вчинків і позицій інших людей, сформоване рівноправне, поступливе ставлення до навколишніх. До показників критерію мотиви зарахували: мотивацію щодо дотримання норм терпимих взаємостосунків, виявлення чуйності та безкорисливої турботи; вмінь – стримувати негативні емоції, терпеливо відстоювати свої позиції (асертивність), дієво відгукуватися на неприємності та невдачі інших; навичок – сформованість навичок компромісної та конструктивної взаємодії з іншими у різних видах діяльності.

За третім завданням було визначено що провідною діяльністю дитини дошкільного віку є гра. Оскільки більше дослідників звертали увагу на виявлені можливості гри, як форми організації життя дітей. Ми проаналізували різновиди ігор, а саме дидактичні, рухливі, сюжетні, розважальні, народні, ігри-естафети, інтелектуальні, святково-карнавальні, театральні-постановні. Зазначили особливості ігор з правилами та вміння, якими має володіти вихователь для успішного керівництва, з'ясовано функції й загальні ознаки ігор і ігор з правилами.

За четвертим завданням було уточнено структуру вихованості толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку, а саме: *пізнавально-когнітивний компонент*, що характеризується такими показниками: наявність знань про моральні норми терпимої, доброзичливої взаємодії між людьми для мирного співіснування; *емоційно-ціннісний компонент* що, визначається показниками: уміння оцінювати і розрізняти власні емоційні стани та прояви, співвідносити їх із вимогами у колективі; *мотиваційно-поведінковий компонент* характеризуються такими показниками: уміння стримувати негативні емоції, терпеливо обстоювати свої позиції; здатність дієво відгукуватися на неприємності і невдачі інших, виявляти великодушність та безкорисливу турботу; сформованість навичок компромісної та конструктивної взаємодії з іншими у різних видах діяльності. За результатами констатувального етапу дослідження дали підстави вважати став освітнього процесу в ЗДО з даної теми дослідження та рівень вихованості толерантних взаємостосунків у старших дошкільників потребує корегування.

За п'ятим завданням було теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено педагогічні умови, які забезпечують виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку, а саме:

– *цілеспрямована і конструктивна взаємодія педагогів і сім'ї з метою створення толерантного виховного середовища*, якому притаманна взаємна довіра і повага, відкрите і доброзичливе спілкування, відмова від авторитарного стилю керівництва дитячим колективом, в якому панує атмосфера захищеності

кожної дитини. Відповідно до цієї умови робота здійснювалася за такими напрямками: *просвітницький* (розширення обізнаності дорослих про поняття і характеристики “толерантності”, пропаганда принципів толерантності, виготовлення інформаційних стендів, ознайомлення зі спеціальною літературою, організація тематичних круглих столів, обговорення, бесіди тощо.); *профілактична робота* (формування усвідомлення важливості виховання толерантності, організація днів відкритих дверей, участь у благодійних акціях, розповсюдження пам’яток для батьків, спільна праця батьків, педагогів та дітей, ділові ігри, спрямовані на корекцію інтолерантної поведінки, батьківські збори та ін.); *роз’яснювально-навчальна робота* (ознайомлення з методами налагодження толерантних стосунків на семінарах із використанням соціально-психологічних тренінгів, вправляння у побудові різних способів компромісного та терпимого вирішення життєвих ситуацій, ознайомлення з прийомами активного і ефективного слухання, з методами заохочення та припустимого покарання, індивідуальні консультації тощо);

– *формування комплексу знань, умінь і навичок засобами ігрової діяльності*, що реалізовувалось у три етапи: перцептивне накопичення знань та уявлень дитини (про толерантність і її важливість у стосунках людей, уявлення про різноманітність людського суспільства, унікальність кожного, необхідність мирного і доброзичливо співіснування між людьми); розвиток емоційно-чуттєвого досвіду та системи ціннісних орієнтирів дитини (розрізняти та оцінювати емоційні стани і почуття, розвиток емпатії та доброзичливих проявів, поступливого та рівноправного ставлення до навколишніх); формування навичок толерантних взаємостосунків з навколишніми (навички компромісної та конструктивної взаємодії з оточуючими; уміння стримувати негативні емоції та терпимо відстоювати свої позиції; дієво відгукуватися на проблеми інших);

– *застосування сукупності форм і методів, які забезпечують виховання у дітей толерантних взаємостосунків*: Для вдосконалення цієї умови здійснювалася робота з формування свідомості дошкільника (роз’яснення,

переконання та обговорення у формі етичних бесід, читання та інсценування художніх творів, складання творчих розповідей, ігри-моделювання та ігри-стратегії, вправи на самопізнання та ін.); емоційного розвитку та самовиховання (корекційні вправи і тренінги на самопізнання, самооцінювання, саморегуляцію, емоційно-розвивальні ігри та вправи на зняття негативних емоцій, педагогічна оцінка вчинків, схвалення і заохочення тощо); організації діяльності, спілкування, формування досвіду толерантних стосунків (вправління у толерантних взаємостосунках в колективних іграх та вправах, праці та творчій-ігрової діяльності, приклад оточуючих, привчання, тренування, створення та розв'язання проблемних ситуацій морального вибору, інсценування художніх творів, ігри-драматизації та ін.).

Перевірка результатів формувального етапу дослідно-експериментальної роботи засвідчила підвищення рівня вихованості толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в експериментальних групах, що доводить ефективність та результативність впроваджених педагогічних умов. Так оптимальний рівень вихованості толерантних взаємен у дошкільників склав 44,3 % (до експерименту – 22,1 %), ситуативний рівень – 40,0 % (до експерименту – 50,9 %), деструктивний рівень – 15,7 % (до експерименту – 27,0 %). Натомість у контрольних групах відбулися незначні зміни: оптимальний рівень – 24,1 % (до експерименту – 22,0 %), ситуативний – 51,7 % (до експерименту – 49,0 %), деструктивний рівень – 24,2 % (до експерименту – 29,0 %).

У результаті статистичних і математичних обчислень було встановлено, що відмінності у рівнях сформованості толерантних взаємин в експериментальній і контрольній групі до і після дослідження є суттєвим і не випадковими, а мінімальне зростання середнього показника у контрольній групі – випадковим і пов'язане з природним віковим розвитком дітей цього віку. Тож це надає підстави вважати вжиту гіпотезу правильною проведеною на формувальному етапі дослідження.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми і потребує

подальшого емпіричного можливості реалізації наступності у вихованні толерантної поведінки дошкільників та молодших школярів, впливу вікових і статевих особливостей на характер толерантних взаємостосунків вихованців тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Асмолов А.Г. Толерантность от утопии к реальности / А. Г. Асмолов // На пути к толерантному сознанию. – 2001. – № 1. – С. 6-7.
2. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку „Я у світі“ / наук. ред. та упоряд. О.Л. Кононко. – 2-ге вид., випр. – К. : Світоч, 2008.
3. Бех І. Д. Виховання особистості : сходження до духовності / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
4. Богущ А.М. Методика ознайомлення дітей з дошкільцями у дошкільному навчальному закладі: підручник для ВНЗ / А.М.Богущ, Н.Г.Гавриш - К.: - 2008.
5. Бех І.Д. Релігійне виховання //Енциклопедія освіти/Акад.пед.наук України; голов. Ред.В.Г.Кремень.-К.: Юніком Інтер, 2008.
6. Вашак О. Сім'я як осередок виховання у дітей екологічно безпечної поведінки / О. Вашак // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. □ К., 2006.
7. Воспитание гуманных чувств у детей / под ред. Л. Н. Проколиенко, В. К. Котырло. – К. : Рад. школа, 1987
8. Гавриш Н. В. Зрозуміти іншого, щоб наблизитись до себе / Н. Гавриш, В. Желанова // Вихователь-методист дошкільного закладу. – 2009.
9. Грива О. А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : спец. 09.00.10 – „Філософія освіти” / Ольга Анатоліївна Грива ; АПН України, Ін-т вищої освіти. – К., 2008. – 7 с.
10. Грива О. А. Виховання толерантності в дітей та молоді / О. А. Грива // Психолог. – 2005.
11. Декларація принципів толерантності // Педагогіка толерантності. – 1999. – № 3–4.
12. Дитинство в Україні : права, гарантії, захист : збірник документів : в 2 ч. – К. : Світлиця, 1998. – Ч. 1. – 248

13. Дитинство в Україні : права, гарантії, захист : збірник документів : в 2 ч. К. : Світлиця, 1998. – Ч. 2. – 292 с.
14. Дуткевич Т. Дитяча психологія Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 424 с
15. Закон України «Про охорону дитинства».
16. Закон України «Про освіту»-освіта- 1996-2 березня.
17. Заморев С.И. От игры к развитию личности / С.И. Заморев, С.В. Кудрявцева [Текст] // Оздоровление детей в организованных коллективах : Практическое руководство / Под ред. С.Д. Соловей. – Спб : Ривьера. – 2007. – С. 101–103.
18. Закон України “Про дошкільну освіту” – К. : Дошк. виховання, 2001. – 33 с.
19. Коментар до Базового компоненту дошкільної освіти в Україні. - К., 2001
20. Княжева І. А. Проблема підготовки майбутніх фахівців у галузі дошкільної освіти до роботи в умовах полікультурного середовища / І. А. Княжева // Наша школа. – К., 2007
21. Клепцова Е. Ю. Психология и педагогика толерантности : учебное пособие для слушателей системы дополнительного профессионального педагогического образования / Е. Ю. Клепцова. – М. : Академический Проект, 2004.
22. Коломенский Я. Л. О взаимоотношениях в группе детей / Я. Л. Коломенский // Дошкольное воспитание. – 1968. – № 1. – С. 7- 8.
23. Лэндрет Г.Л. Игровая терапия, искусство отношений [Текст] / Лэндрет Г.Л. – М.: Институт практической психологии. – 1998. – 368 с.
24. Лисина М. И. Общение детей со взрослыми и сверстниками : общее и различное / М. И. Лисина // Исследования по проблемам возрастной и педагогической психологии : сб. научных трудов / под ред. М. И. Лисиной. – М. : НИИ ОП, 1980. – С.3-32;
25. Лисина М. И. Потребности и мотивы общения между дошкольниками / М. И. Лисина, Р. А. Смирнова // Генетические проблемы социальной психологии : сб. статей / под ред. Я. Л. Коломинского и М. И. Лисиной. – М. : Из-во “Университетское”, 1985. – С.72-86

26. Макарова Т. В. Толерантность и правовая культура дошкольников : методические рекомендации / Т. В. Макарова, Г. Ф. Ларионова. – М. : Сфера, 2008
27. Маралов В. Г. Педагогика ненасилия в практике детского сада : методическое пособие. – М. : Сфера, 2009
28. Новикова В. И. Предпосылки воспитания у младших школьников потребности в добротворчестве / В. И. Новикова // Гуманитарные и социально-экономические науки – 2004. – № 2. – С. 179–184.
29. Новикова В. И. Предпосылки воспитания у младших школьников потребности в добротворчестве / В. И. Новикова // Гуманитарные и социально-экономические науки – 2004. – № 2. – С. 179–184.
30. Новікова І. Гра як ефективний засіб виховання дітей старшого дошкільного віку / І. Новікова // Збірник наукових статей «Дошкільна освіта». – 2013. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя. – 165 с.
31. Овсянникова О. А. Формирование толерантных отношений дошкольников до однолітків засобами мистецтва : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Оксана Александровна Овсянникова. – Єкатеринбург, 2003. – 185 с.
32. О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості : (у дошкільному дитинстві) : навч. посіб. [для вищих навч. закладів] / О. Л. Кононко. – К. : Освіта, 1998. – 35 с.
33. Об организации работы по реализации федеральной целевой программы "Формирование установок толерантного сознания и профилактика экстремизма в российском обществе (2001 – 2008 гг.) " : Приказ Министерства образования от 01.10.01 № 3250 // Вестник образования. – 2001. – № 20. – С.12 22.
34. Пихтіна Н.П. Профілактика негативних проявів у поведінці дітей : навч. посіб. / Н. П. Пихтіна. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2014. – 376 с.
35. Педагогічний словник / за ред. дійсного члена АПН України М. Д. Ярмаченка. – К. : Педагогічна думка, 2001. – 1440 с.
36. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка : навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К. : Академвидав, 2006. – 297с.

37. Плахтій В. І. Формування основ моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури : дис. ... канд. пед. наук В. І. Плахтій. – К., 2002
38. Психодиагностика толерантности личности / под ред. Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – М. : Смысл, 2008. – 172 с.
39. Роджерс К. О групповой психотерапии [Текст] / Роджерс К. – М.: Гиль-Эстель. – 1993. – 224 с.
40. Ситаров В. А. Проблема ненасилия в религиозных, философско-педагогических концепциях / В. А. Ситаров // Педагогіка толерантності. – 1998. – № 3–4. – С. 35.
41. Смирнова Е. О. Межличностные отношения дошкольников : диагностика, проблемы, коррекция / Е. О. Смирнова, В. М. Холмогорова. – М. : ВЛАДОС, 2005.
42. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори
43. Скрипник Н. Виховання толерантних взаємостосунків старшого дошкільного віку.-Умань: ПП Жовтий, 2011.
44. Терпимость, толерантность, взаимодействия [электронне джерело]-режим доступу: <http://www.krugosvet.ru/>
45. Черепня Н. І. Організаційно-педагогічні умови підготовки дітей до школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 „Дошкільна педагогіка” / Надія Іванівна Черепня. – Херсон., 2006. — С. 58.
46. Ярмаченко М. Педагогічний словник / За ред. М. Д. Ярмаченка. – К.: Педагогічна думка. – 2001.